

TEREZÍNSKÉ

ČÍSLO

10

ROK

1980

LISTY

■ ПАМ'ЯТНИК Терезини ■ Gedenkstätte Theresienstadt ■ Monument Terezín ■ Memoriál Terezín ■

byly v městském zastupitelstvu projednávány návrhy na vykoupení pozemků a objektů, patřících vojenské správě, zbourání části opevnění a postavení průmyslového závodu.⁴ Většina obyvatel byla svým zaměstnáním odkázána na přítomnost vojenské posádky.

Činnost místní organizace Komunistické strany Československa byla velmi ztížena převahou maloburžoazního prostředí a vypjatým ovzduším českého nacionalismu, jež do značné míry ovládalo vědomí zdejšího obyvatelstva. I v nelehkých podmínkách, takřka bez zázemí průmyslového dělnictva, za hegemonie maloburžoazie a silné kontroly státního i vojenského aparátu KSČ v Terezíně aktivně bojovala. Agitovala mezi vojáky zdejší posádky a hájila zájmy nezaměstnaných. Zaměřovala se rovněž na prosazování dělnických zájmů v činnosti městské rady.⁵ Vynikajícím dokladem toho, jak místní organizace KSČ v Terezíně využívala legálních možností pro boj za zájmy pracujících i mimo rámec Československa, je průběh jednání v terezínské městské radě v květnu a září r. 1926. Dne 4. května vstoupili britští horníci do známé generální stávky, která se stala nejmohutnějším vystoupením dělnické třídy v Anglii. Tato stávka vyvolala vlnu sympatií ve světě a měla silnou odezvu v Československu. Ohlas těchto událostí pronikl i do Terezína, v jehož městské radě měli převahu zástupci socialistických stran. Komunisté podali prostřednictvím svého zástupce F. Pelcla návrh, aby z městské pokladny bylo ihned zasláno stávkujícím anglickým havířům 1000 korun a vyslovena podpora jejich požadavkům. Rada tento návrh přijala většinou deseti hlasů. Národně-demokratický zástupce se však odvolal k okresnímu úřadu. Šéf okresní politické správy v Litoměřicích poté zakázal realizovat zmíněné usnesení. Komunisté proti tomuto postupu ostře protestovali a poukázali na to, že postoj okresního hejtmána je výsměchem činnosti městské samosprávy v Terezíně, jež vzešla z řádných voleb. Současně vystupňovali úsilí o přijetí rezoluce, která by měla poukázat na zhoršující se postavení pracujících v republice (proti uzákonění agrárních cel, kongruovému zákonu a proti chystanému odnětí volebního práva vojákům základní služby). KSČ žádala státní subvenci pro vybudování průmyslu v Terezíně a zahájení veřejných staveb, jež by alespoň zmírnily nezaměstnanost ve městě. Při hlasování o těchto návrzích se však zástupci reformistických stran postavili proti návrhům komunistů.⁶

O zoufalém postavení terezínských nezaměstnaných v době velké hospodářské krize na počátku 30. let svědčí koncept vyhlášky městského úřadu z 18. 12. 1933, v níž se zakazuje přijímat další přihlášky na vánoční podpory. „Sociální komise již rozdělila všechnu mouku i peníze,“ říká se zde doslova.⁷

Uvedená fakta tvoří rub konstatování, že Terezín v době meziválečné byl městem s velmi bohatým českým kulturním a společenským životem. Jeho dějištěm byl společenský dům, patřící vojenské správě, a zejména moderní sokolovna se společenskými sály, postavená r. 1931. Jeho těžištěm byla bohatá divadelní činnost, práce pěveckých sdružení a sportovních organizací, jež se těšily značné podpoře ze strany posádky. V r. 1934 v Terezíně pohostinsky vystoupili přední pražští herci Hugo Haas, Antonie Nedošínská a Olga Scheinpflugová v divadelní hře posledně jmenované herečky a spisovatelky.⁸

V r. 1921 měl Terezín 6860 obyvatel, z toho 3607 civilních občanů a příslušníků jejich rodin a 3253 vojáky. Úřední statistika a zápis v městské kronice zaznamenávají národnostní rozvrstvení jen podle úhrnného počtu obyvatel, včetně vojáků a bez jejich rozlišení. Stejně je tomu i v publikovaných výsledcích sčítání obyvatelstva, jež bylo v celém státě provedeno 1. 12. 1930. Tehdy žilo v Terezíně 7181 obyvatel; civilních občanů napočítali sčítací komisaři 3431. Katastrální rozloha města činila 411 ha a součet občanských domů činil 219, včetně „pěti nouzových obydlí“. Více než polovinu terezínských obyvatel opět tvořili vojáci.⁹ I z přehledů, které publikujeme v poznámce, je patrné ubývání německých obyvatel Terezína. Po r. 1918 (v podstatě již v 1. polovině 20. let) se téměř všichni Němci odstěhovali. Třicátá léta tedy zastihla Terezín jako ryze české město. (Dokazuje to i soupis obyvatel, pořízený na jaře r. 1942 před

vystěhování všech občanů a vyklizením města, o němž ještě budeme v této stati hovořit.) Souviselo to nepochybně s tím, že posádkové město leželo na samém česko-německém národnostním pomezí.

Ve 30. letech měla československá armáda v Terezíně rozmístěny tyto vojenské útvary: velitelství 5. pěší brigády, pěší pluk č. 42, hraničářský prapor, dělostřelecké pluky č. 3 a 103, dragounský pluk č. 1, ženijní pluk č. 1, 3. autorotu, týlové útvary a vozatajstvo (zčásti umístěné na Malé pevnosti). Divizní nemocnice byla v r. 1937 doplněna a přeměněna na sborovou, a to po ukončení výstavby záložního lazaretu na „Křetě“. Byl tu kromě divizního též brigádní soud a sídlo vojenské prokuratury.¹⁰

V r. 1973 byl publikován zajímavý dokument: rozkaz zemského vojenského velitelství v Praze k vyslání terezínských dragounů 1. jezdeckého pluku k vojenské asistenci proti stávkujícím mosteckým havířům. Rozkaz byl datován 6. 4. 1932 a předpokládalo se v něm, že 7. dubna již bude možno terezínskou jízdní eskadronu, již měl velet vyšší důstojník, použít proti demonstrantům.¹¹

2. Vojenská věznice a trestnice na Malé pevnosti

Základní archivní prameny k tomuto tématu nejsou probádány. Z okrajových zpráv úřední povahy víme, že oficiální název zdejší vězeňské „instituce“ zněl: Vojenská trestnice Terezín. Je zřejmé, že mnoho z předpisů a vězeňské praxe bylo převzato z dob Rakousko-Uherska a bylo srovnatelné s obdobím před vypuknutím I. světové války.

Do r. 1928 byla na Malé pevnosti umístěna vojenská trestnice, jediná na území tehdejšího československého státu. Posléze sem byla — při stále klesajícím počtu odsouzených — přesunuta z města i posádková věznice, která do té doby byla umístěna v kasárnách pěšího pluku č. 42. (Ve věznici si část delikventů odbyvala vyšetřovací vazbu; do druhé skupiny patřili odsouzení, jejichž trest nepřesahoval 1 rok.) V trestnici se nacházeli odsouzení s vyšším výměrem trestu a byli mezi nimi i kriminální provinilci, odsouzení na doživotí. Celkový počet trestanců a vězňů se pohyboval kolem 500 osob a pevnost byla rozdělena na 7 vězeňských dvorů. Většinu vězňů na Malé pevnosti tvořili vojáci, kteří se dopustili přestupků, přečinů nebo trestných činů ve vojenské službě. V některých případech zde byli odděleně a v lepších ubytovacích podmínkách vězněni také aktivně sloužící poddůstojníci a důstojníci.¹²

V hromadných celách bylo zpravidla umístěno 8 až 12 vězňů, maximální stav činil 16 osob. Nízké pryčny nebyly nikdy patrové. Každý vězeň nebo trestanec obdržel při příchodu slámník, podhlavník, 2 přikrývky a 2 prostěradla. V celách byly stoly a židle stejné jako ve vojenských ubikacích.

Podrobné údaje o stravovacích poměrech zatím nejsou k dispozici. Podle některých zpráv byla strava podobná vojenským přidělnům a připravovali ji kuchaři, vězňové. Vězni i trestanci měli zakázáno kouřit; podle jednoho z pamětníků jim tajně dával cigarety vojenský farář, který vykonával bohoslužby ve vězeňské kapli.

Věžiňové ve vyšetřovací vazbě nepracovali, ostatní byli přidělováni na práci do zámečnické, obuvnické a krejčovské dílny. Na Malé pevnosti se rovněž vyráběly knoflíky a tkaly koberce. Za práci byli vězni placeni a část peněz mohli využít k nákupům v kantýně.

Do strážní služby, která zahrnovala ostrahu uvnitř i vně pevnosti, bylo stavěno asi 20 vojáků z Terezína a Litoměřic. Věznici měli na starosti 3 dozorcí a 2 klíčníci z řad aktivních nebo dělesloužících vojáků a poddůstojníků. V trestnici byl tento sbor početnější: 12 až 14 dozorců a 14 klíčníků. Sčítání vězňů se provádělo na celách v poledne a večer.

V době první republiky byl rozšířen trakt s celami pro samovazbu, kde byla

i temnice. Vězeňské předpisy se většinou dodržovaly a pro těžké případy se užívalo okovů (L. Kašpařík).

Na Malé pevnosti byli ve 30. letech věznění skuteční nepřátelé republiky, odsouzení za vojenskou zradu a činnost ve službách cizích rozvědek, zejména německé a maďarské. Jmenujme zde například Jaroslava Falouta, důstojníka generálního štábu čs. armády, jehož špionážní aféra vyvolala r. 1932 značný rozruch.¹³

3. Od mnichovské zrady k počátkům okupace

O průběhu květnové a záříjové mobilizace čs. armády v Terezíně v r. 1938 nebyly publikovány podrobnější informace a ani městská kronika nepřináší k této tematice téměř žádný materiál. Za zmínku stojí jen zpráva o zřizování zátarasů a kulometných hnízd na silnici směrem k Lovosicům.¹⁴

Po mnichovské zradě a kapitulaci, od 1. do 10. října 1938, byla severní a severozápadní část dosavadního politického okresu Litoměřice připojena k nacistickému Německu. Zbytek okresu, který zatím směl zůstat součástí okleštěného a zmrzačeného československého státu, byl včleněn do okr. Roudnice n. L. Terezín se tak ocitl na hranici Česko-Slovenska s nacistickým Německem. Je pochopitelné, že právě sem směřoval velký počet uprchlíků z odtrženého pohraničí. V Terezíně jich bylo na podzim r. 1938 umístěno 1500—2000. Najít pro ně ubytování a zajistit jim stravu bylo značným problémem. Museli být umístováni v provizóriu, v kasárnách a ve vojenských objektech ve městě a dokonce i na Malé pevnosti. Hromadně se pro ně vařilo ve vojenské nemocnici. Ke 4. 11. 1938 bylo v Terezíně úředně zjištěno 1234 uprchlíků (z toho bylo 1044 Čechů a 106 židovských občanů, zbytek pak připadl na německé emigranty). Mezi nimi se nacházely 32 děti do 14 let.¹⁵

Vojenská věznice na Malé pevnosti byla na podzim r. 1938 zcela zrušena. Značná část vězňů a trestanců, především německé národnosti, byla propuštěna. Trestnice pak „dožívala“ do jara r. 1939.

Osudného 15. března 1939 patřil Terezín k těm českým a moravským obcím, které byly okupovány jako první. Německá armáda sem vtrhla již v 6 hod. ráno a obsadila posádkové velitelství a kasárny. Hlavní proud nacistických motorizovaných oddílů směřoval ku Praze. V Terezíně zůstal oddíl tzv. ochranné policie a polních četníků. Obsazení obou terezínských pevností a zejména odvozu velkého množství vojenského materiálu ze zdejších kasáren a skladů příkládaly nacistické úřady i sdělovací prostředky značný význam. Svědčí o tom i zpráva o okupaci Terezína, kterou přinesl nacistický list „Der Angriff“, vycházející v Berlíně.¹⁶

Německá vojenská posádka prozatím v Terezíně umístěna nebyla. Zato ve dnech 15.—17. 3. 1939 projížděla městem téměř nepřetržitě nacistická vojska. 16. března musel zdejší městský úřad doručit obsílku několika židovským rodinám, které v Terezíně ještě bydlely: Zakazovalo se jim po 20. hod. vycházet z bytu a bez povolení opustit město.¹⁷

Němečtí důstojníci provedli — patrně ještě 15. března 1939 — inspekci Malé pevnosti. Je velmi pravděpodobné, že již v této době si ji rovněž prohlédla i policie, zejména gestapo. Od 17. března sem totiž byly dopravovány skupiny zatčených komunistů, německých emigrantů a židovských vězňů z roudnického okresu v rámci „akce Gitter“. Zatýkáni prováděly české četnické stanice a ve městě Terezíně státní policejní úřad. Na Malé pevnosti byli vězňové předáváni nacistické policii.

Bylo jich zde — v celách pozdějšího ženského dvora gestapácké věznice — uvězněno celkem 18. Část vězňů byla totiž propuštěna krátce po zatčení; němečtí antifasisté a „rasově méněcenní“ vězni však byli ve vazbě v Terezíně drženi až do podzimu třicátého devátého roku a posléze s největší pravděpodobností deportováni do koncentračních táborů.¹⁸

Brzy po 15. březnu byla původní vojenská trestnice na Malé pevnosti zcela zrušena a zbylí vězni odvezeni na plzeňské Bory. Na podzim r. 1939 se odtud odstěhovali poslední z bývalých dozorců a důstojníků a pevnost zůstala prázdná. V následujícím roce si však nacisté znovu vzpomněli na Terezín a v červnu r. 1940 zřídili na Malé pevnosti tzv. policejní věznici pražského gestapa, která se v průběhu války stala obávaným koncentračním táborem.¹⁹

Od 5. listopadu 1939 dostal Terezín německou vojenskou posádku. Od konce listopadu až do 6. 12. musela být pro německé vojáky uvolněna budova obecné školy.

K světlým stránkám okupační historie Terezína patří účast jeho občanů v protifašistickém odboji; jeho nedílnou součástí byla i významná a dodnes vysoce oceňovaná pomoc vězňům Malé pevnosti a později i terezínského ghetta.²⁰ Podle dosud zjištěných údajů bylo za ni okupačními orgány zatčeno a uvězněno několik občanů; dva z nich zahynuli v koncentračních táborech.²¹

Další terezínští obyvatelé se zapojili do organizované odbojové činnosti. Mezi prvními zatčenými — ne za organizovaný odboj, ale za svůj protifašistický výrok — byl městský úředník Kovanda. V prvních dnech okupace zvolal na německé vojáky, pochodující městem: „Heil Moskva!“ Za II. stanného práva, po atentátu na Heydricha, byli na Pankráci popraveni 4 terezínští občané, zatčení na jaře r. 1942. Na konci dubna tohoto roku měl Terezín — podle zápisu v městské kronice — 7 nově zatčených a gestapem uvězněných obyvatel.²²

Už v listopadu r. 1941 se mezi obyvatelstvem města rozšířily zprávy o tom, že Terezín má být vyklizen a přeměněn na sběrný tábor pro židovské vězně. 20. listopadu začala město opouštět nacistická vojenská posádka a před příchodem prvního transportu židovských vězňů (24. 11. 1941) byl ve městě umístěn oddíl protektorátních četníků. Ghetto Terezín, jak nacisté tábor nazvali, tvořily do poloviny r. 1942 jen kasárny, které byly přeměněny na hromadné vězeňské ubikace.²³ Dne 28. února 1942 bylo ve věstníku říšského protektora č. 7 publikováno Heydrichovo nařízení „o opatřeních k umístění židů v uzavřených sídlišťích“, datované 16. 2. 1942. Za tímto eufemistickým názvem se skrývala přeměna Terezína na průchozí koncentrační tábor pro židovské vězně, kteří měli být z Terezína odvázeni dále do vyhlazovacích táborů. Tato i další opatření nacistické administrativy a na ně navazující příkazy protektorátních úřadů byly přímým důsledkem usnesení z porady u R. Heydricha 10. 10. 1941 o „řešení židovské otázky“ v protektorátě. Již tehdy bylo rozhodnuto, že celý Terezín bude přeměněn na „ghetto“. Po „evakuaci“ židovských vězňů (tj. po jejich deportaci z Terezína na smrt) mělo zde být zřízeno „vzorné německé sídliště“, jehož ekonomickou rentabilitu mělo zajišťovat pěstování zeleniny.²⁴ Germanizační cíle, jež nacisté sledovali, jsou naprosto zřejmé.

Veškeré nemovitosti na terezínském katastru byly s platností od 31. 5. 1942 prohlášeny za majetek tzv. vystěhovaleckého fondu při „Zentralstelle für jüdische Auswanderung“. Tato ústředna byla institucí SS a pobočkou Eichmannovy berlínské úřadovny, odd. IV B 4 (později „4a“) při říšském hlavním bezpečnostním úřadě (RSHA); podřízena byla přímo veliteli bezpečnostní policie a SD v protektorátě. Tím byl dán „právní“ podklad pro likvidaci terezínské městské obce a vysídlení jejích obyvatel. Odškodnění jednotlivým občanům, stejně jako náklady na jejich přestěhování byly propláceny ze zmíněného vystěhovaleckého fondu; tento fond si ovšem esesácká centrála zřídila z naloupeného židovského majetku. Z týchž zdrojů byl hrazen i provoz přesídlovací kanceláře pro Terezín, kterou muselo zřídit protektorátní ministerstvo vnitřní věci v březnu r. 1942. Při vysídlení obyvatel Terezína bylo využito zkušeností přesídlovací kanceláře ve Vyškově, jež řídila vystěhování českých obyvatel z oblasti, určené pro esesácké vojenské cvičiště. V Terezíně byla však na rozdíl od jiných vysídlovacích akcí v protektorátě jedna zvláštnost: V době jeho vysídlení již zde existoval — ve vojenských objektech — koncentrační tábor, maskovaný ze strany nacistů jako „samosprávné židovské město“. V této souvislosti pak je zřejmá motivace další komedie, se-

hrané se samosprávou tohoto tábora. [Zmíněná samospráva ghetta byla ve skutečnosti pouhou vykonavatelkou nacistických rozkazů.] Při terezínské „Radě starších“ byla totiž na příkaz nacistů ustavena zvláštní komise pro „převzetí města“. Veškeré iluze v kruzích této samosprávy o tom, že rozšířením („otevřením“) tábora se zlepší situace vězňů, se během roku 1942 zhroutily. Jediným výsledkem bylo, že z řad vězňů ghetta byly pro přesídlovací kancelář vyčleněny pomocné síly. Výstižný je v této souvislosti výrok jednoho z úředníků kanceláře, jak si jej zaznamenal ve svém deníku vězeň, funkcionář samosprávy ghetta, E. Redlich: „Co s námi může být? Náš osud bude podobný osudu Židů.“²⁵

V době vystěhování terezínských civilních obyvatel, od března do července r. 1942, trval nepřetržitý koloběh transportů židovských vězňů do ghetta a odtud do vyhlazovacích a koncentračních táborů na Lublínku (v jednom případě pak do sběrného tábora ve Varšavě).

Nacistické úřady původně stanovily pro vyklizení Terezína lhůtu do 31. 8. 1942; obyvatelé, kteří se rozhodli vystěhovat se do 31. května, měli být zvýhodněni při odhadu nemovitého majetku a při hrazení stěhovacích nákladů. Nakonec však esesácká „Ústředna pro židovské vystěhovalectví“ nařídila — prostřednictvím kladenského oberlandráta —, že vyklizení města musí být ukončeno do 30. června. Tento termín byl nakonec dodržen.

K. Lagus a J. Polák publikovali ve své knize „Město za mřížemi“ výsledky průzkumu dochované agendy přesídlovací kanceláře v Terezíně; podle jejich údajů je zde podchyceno 3142 českých občanů Terezína. O německé obyvatele se měl postarat oberlandrát v Kladně.²⁶

V Památku Terezín je deponován dosud neprozkoumaný pramen, který umožňuje upřesnit a prohloubit dosavadní znalosti o vysídlení města. Je jím soupis všech obyvatel, žijících na katastru Terezína r. 1942. Podle záznamu v městské kronice jej musel vyhotovit městský úřad pro potřeby přesídlovací kanceláře (pravděpodobně v březnu r. 1942).²⁷

Uvedený seznam přináší údaje o 3185 osobách. Z nich v průběhu vysídlení 5 zemřelo, 1 se odstěhovala na neznámé místo a 1 občan byl krátce po přestěhování do blízké obce Brozany dopraven zpět do Terezína — ovšem jako vězeň ghetta. U 1 mladého muže je poznámka „na vojně“ bez bližšího vysvětlení; jisté je jen to, že žil trvale mimo své bydliště. Celkový úbytek tedy činil 8 osob; v této naší položce se neobjevil žádný Němec nebo obyvatel hlásící se k německé národnosti. Po odečtení úbytku dospíváme k cifře 3177; je tak zachycen počet všech občanů, kteří museli být vystěhováni. Při podrobném průzkumu údajů o těchto osobách jsme se soustředili nejprve na zjištění obyvatel, u nichž přicházela v úvahu německá národnost. U jediného z nich byla přímá poznámka o „říšsko-německé“ příslušnosti.²⁸ V rubrice, která měla podchytil místo nového bydliště, je u 13 domácností zapsáno: NSDAP. Ve všech případech (celkem se to týká 17 osob) byli tito jedinci přestěhováni do Prahy a zajištěny jim lepší byty ve výstavnějších čtvrtích nebo ulicích.²⁹ I u dalších 18 osob se lze domnívat, podle připsaných poznámek nebo německého znění osobních údajů, že se hlásily k německé národnosti.

V některých případech se v soupise objevuje poznámka o intervenci esesáckého velitele ghetta Seidla v tom smyslu, aby určité osoby zůstaly v Terezíně. V jednom případě šlo o ženu, kterou si velitelství ghetta vybralo jako dojičku pro svůj statek v Terezíně. Většinou bylo pro těchto několik málo skrytých nebo zjevných kolaborantů zajištěno bydlení v Terezíně, s největší pravděpodobností v domcích „na Krétě“ (k tomu viz vysvětlení v poznámce č. 29), z nichž byli vystěhováni původní majitelé.³⁰

Po odečtení Němců a těch, kteří se k německé národnosti přihlásili v době okupace, dospíváme k číslu 3142. Tento údaj je identický s počtem českých občanů, jejichž vystěhování zaznamenala přesídlovací kancelář protektorátního ministerstva vnitra.³¹

V několika případech se bydliště českých občanů města nezměnilo, přičemž „ve hře“ nebyla žádná protekce nacistických úřadů. Šlo o několik obyvatel „Kréty“, bytů ve splavových mlýnech, v objektu městských jatek, na jejichž dalším provozu měli nacisté zájem, a v některých jiných objektech, které ležely mimo vlastní městský obvod souvislé zástavby. Do uvedených lokalit se přestěhovaly — zřejmě na základě osobní dohody — některé rodiny z vlastního města. Jedna rodina byla přestěhována do objektu benzinové pumpy před Malou pevností a u jedné je uvedena poznámka „Malá pevnost“ bez bližšího vysvětlení. (Pravděpodobně šlo o odlehlou část pevnosti, nad níž již třetí rok neomezeně vládlo gestapo). Několik rodin bylo na úřední příkaz přestěhováno do domků na „Kreté“, které nebyly vysídleny, v nichž však pro nově příchozí bylo jen minimum obytného prostoru. Několik rodin odešlo k příbuzným do nejbližší obce, měřeno od „Kréty“ — do Nových (tehdejších Německých) Kopist.

Mnoho vystěhovaných terezínských obyvatel přesídlo do dalších českých obcí v blízkém okolí. Zpráva přesídlovací kanceláře uvedla celkem 819 rodin, jež se usídlily v tehdejší okrese Roudnice n. L., k němuž patřil i samotný Terezín.

Do Prahy a blízkého okolí bylo přestěhováno 111 osob (většinou do podřadných bytů po deportovaných židovských občanech). 90 jich bylo umístěno v okrese Mělník, zbytek v okr. Praha-venkov, Louny, Slaný, Mladá Boleslav a Rakovník, dále pak v Kutné Hoře, Příbrami, Brandýse n. L., Pardubicích a Nymburce. Podle vystěhovaleckého soupisu však byli terezínští obyvatelé přestěhováni nebo odešli k příbuzným také do Kralup n. Vlt., do Vlašimi, Nových Dvůrů a dokonce až do Zlína (dnešní Gottwaldov), Uherského Brodu a Chotěboře. 12 občanů, většinou svobodných a příslušníků „služebných“ povolání (čišníci, služby apod.) se odstěhovalo do odtrženého pohraničí (1 do Trmic u Ústí n. L., 4 do Litoměřic, 2 do Karlových Varů a zbytek do vlastního Německa).

Do 3. července 1942 bylo vysídlení Terezína definitivně skončeno. Bylo odstěhováno zařízení obecné a hlavní školy a zrušeny veškeré podniky, dílny a instituce, s výjimkou splavových mlýnů a jatek. (Mlýn měl už podle Heydrichova nařízení z 10. 10. 1941 mlít mouku pro ghetto.) Začalo vrcholné dějství nejtragičtějšího údobí v dějinách Terezína. To bylo v letech 1942—45 charakterizováno stupňujícím se terorem proti vězňům Malé pevnosti a rychle, ba překotně pokračující genocidou židovských obyvatel, v níž Terezín sehrál roli přestupní stanice k cestě na smrt ve vyhlazovacích a koncentračních táborech. I zde, přímo v Terezíně, byla decimována velká část vězňů. Už 2. 6. 1942 byly do Terezína kromě transportů z protektorátního území dirigovány deportační vlaky s židovskými občany z Německa a od poloviny tohoto měsíce z Rakouska. (Většinou šlo o velmi staré lidi, kteří přijížděli v nesmírně zuboženém stavu; mnozí z nich po cestě zemřeli.) Od poloviny r. 1942 je tábor katastrofálně přeplněn, deptán neustálým koloběhem přicházejících a odcházejících transportů a decimován hladem a epidemiemi. Nacisté „řeší“ situaci vystupňováním deportací z Terezína; na podzim r. 1942 byli do transportů „na východ“ (od 27. 10. 1942 je jejich cílem definitivně Osvětim) zařazováni především staří vězňové. Masové deportace trvají po celý rok 1942 až do února roku následujícího. Pak nacisté volí novou taktiku, a to v souvislosti s přípravou k „okrašlovací akci“, která měla oklamat komise Mezinárodního červeného kříže. Mezi nárazovými hromadnými deportacemi trvá vždy několikaměsíční přestávka. Když 28. 10. 1944 odjel z Terezína poslední transport do Osvětimi, přestalo původní „ghetto Terezín“ (od počátku r. 1944 přejmenované na „židovské sídliště“) téměř existovat. Více než 33 000 vězňů zemřelo přímo v ghettu, 84 000 těch, kteří byli odvezeni dále, zahynuly ve vyhlazovacích a koncentračních táborech.

Definitivní přítrž nacistickému barbarství učinila Rudá armáda, jejíž vojska osvobodila Terezín 8. května 1945. Po zdolání tyfové epidemie, která od jara zachvátila koncentrační tábory v Terezíně a v Litoměřicích, a repatriací posledních vězňů v srpnu r. 1945 zůstal Terezín prázdný. Život se sem vracel jen pomalu. Na podzim byl v bývalých jezdeckých kasárnách umístěn malý útvar čs. armády. Právní základ k ob-

novení města a jeho znovuosídlení dal dekret prezidenta republiky, vydaný dne 27. 10. 1945 [byly jím obnoveny obce Lidice a Terezín].

V r. 1947 zřídila vláda Československé republiky Památník Terezín, k jehož úkolům patří péče o památná místa bývalých koncentračních táborů na Malé pevnosti, ve městě Terezíně a v Litoměřicích. Jeho posláním je chránit památku všech, kteří ve zdejší gestapačké věznici a koncentračních táborech položili život, a přispívat k antifašistické výchově naší a zahraniční veřejnosti, zejména mládeže.

Odkazy na prameny a literaturu a poznámky k nim

- ¹ Přípis policejního prezidia Praha okresnímu úřadu v Litoměřicích — Dův — 5/3 1925; zpráva vojenské prokuratury Terezín čj. 122/25 dův. z 26. 2. 1925; přípis Čs. vojenské stavební odbočky č. 3 v Litoměřicích čj. 51 (dův.) / 320pr. z 23. 4. 1925. — Fotokopie, Archiv Památníku Terezín, sb. Terezín 1780 — 1939, kart. 2, č. 15.
- ² Státní oblastní archiv v Litoměřicích, fond KS Litoměřice, Vr XVIII 7969/20 a Vr 2836/21, odd. IX pres. 26/1021; dopis P. Janouška autorovi ze dne 12. 6. 1973.
- ³ Několik listů z domácího odboje (sborník), Praha 1928, str. 134; Terezín. Třicet let školy a města, Terezín 1949, str. 5—8, 10.
- ⁴ Okresní archiv v Litoměřicích, archiv města Terezína, spisová agenda městského úřadu z let 1918—38. (Informace mi poskytl ředitel archivu dr. J. Tomas, jemuž touto cestou děkuji.)
- ⁵ Četnická stanice v Terezíně ohlásila 30. 3. 1925 velké rozšíření antimilitaristických letáků v terezínských kasárnách. V téže době zakázalo velitelství 3. pěší divize ve Slaném vojákům terezínských posádky přístup do hostince „Friedländer“, protože se tam „stýkají s komunistickými předáky a vedou se tam politické debaty komunistického rázu.“ — Okres. archiv v Litoměřicích, fond OÚ Litoměřice, složka 1925, pres. 18/dův., 51/dův. pol.
- ⁶ J. Tomas: Projev dělnické internacionální solidarity v roce 1926. Kulturní měsíčník litoměřického okresu, roč. XII, 1976, č. 4, str. 52—54.
- ⁷ Okresní archiv v Litoměřicích, archiv města Terezína, čj. 4891/33.
- ⁸ Terezín. Třicet let školy a města (sborník), Terezín 1949, str. 9—10, 23.
- ⁹ Národnostní strukturu souhrnného počtu obyvatel Terezína, včetně vojáků základní služby, ukazuje tato tabulka:

Rok	Počet Čechů a Slováků	Němci	Jiné národnosti	Neudáno	Celkem
1921	5135	1069	317	39	6860
1930	5693	673	759	56	7181

Vše nasvědčuje tomu, že počet vojáků posádky — a netýká se to jen Terezína — byl v úředních statistikách utajen. Viz: Předběžné výsledky sčítání lidu dne 1. prosince 1930. Zprávy Státního úřadu statistického RČS v Praze, roč. XII (1931), č. 5—9, tabulka I. (Zde je uveden celkový počet obyvatel Terezína číslem 7184.) Dále viz: Statistický lexikon ČSR. I. Země Česká, Praha 1935, str. 199; MěstNV Terezín, městská kronika, sv. 1; Terezín. Třicet let školy a města, str. 8.

¹⁰ Chronik der ehemaligen Grenzfestung ... Theresienstadt, APT, kart. 6, inv. č. 27, strana 52.

¹¹ Mladý svět (Praha), roč. XV, 1973, č. 8, str. 18.

¹² V soudních spisech jsou zachyceny i případy přemístění vězně z Malé pevnosti do krajské věznice v Litoměřicích. Viz: Státní oblastní archiv v Litoměřicích, fond KS, Cr 1294/23. Pokud jde o vylíčení poměrů na Malé pevnosti v l. 1923—39, opíráme se APT, sbírka vzpomínek, inv. č. 49.

- ¹³ M. Ivanov: Černý dostal mat. Z historie protišpionážního oddělení generálního štábu, Praha 1967, str. 46—47; APT, sbírka vzpomínek, inv. č. 49.
zejména o memoáry někdejšího vrchního dozorce v trestnici na Malé pevnosti. Srov.:
- ¹⁴ Terezín. Třicet let školy a města, str. 10.
- ¹⁵ Kronika města Terezína, sv. 2, str. 63—65.
- ¹⁶ Srov.: M. Kryl: Terezín před pětácti lety, Průboj (Ústí n. L.), 10. 3. 1974.
- ¹⁷ Kronika města Terezína, sv. 2, str. 71—73.
- ¹⁸ M. Kryl: Akce Gitter na Malé pevnosti v r. 1939, Tereziánské listy č. 5, 1975, str. 39 až 41. (K průběhu „akce Gitter“ na celém území protektorátu viz nejnovější práci: A. Hájková: Strana v odboji, Praha 1975, str. 119—121.)
- ¹⁹ Viz zejména: V. Novák a kolektiv: Malá pevnost Terezín, Praha 1976, str. 27—361.
- ²⁰ V. Novák a kol.: Malá pevnost Terezín, str. 217—219.
- ²¹ Kronika města Terezína, sv. 2, str. 76, 121.
- ²² Tamtéž, str. 123—126. Srov. dále: M. Kryl: Protifašistický odboj na Litoměřicku a Roudnicku, Vlastivědný sborník 1975 — Litoměřicko, str. 3—12.
- ²³ K. Lagus — J. Polák: Město za mřížemi, Praha 1964, str. 78 a další; H. G. Adler: Theresienstadt 1941—1945, Tübingen 1960, 2. vyd.; H. G. Adler: Die verheimlichte Wahrheit — Theresianstädter Dokumente, Tübingen 1958.
- ²⁴ K. Lagus — J. Polák: Město za mřížemi, str. 58—61.
- ²⁵ Tamtéž, str. 95 a další; Deník Egona Redlicha, zápis z 12. 3. a 15.—16. 3. 1942 (hebrejsky), Památník Terezín, dokumentační oddělení, inv. č. 31.
- ²⁶ K. Lagus — J. Polák: Město za mřížemi, str. 97—99.
- ²⁷ Památník Terezín, sbírkové oddělení, nezařazený materiál. Jde o volný svazek 112 listů, rozdělený na „Hlavní seznam“ a „Seznam podnájemníků“ (ten označujeme dále „SP“). Do seznamu, který byl rozmnožen, byly do června r. 1942 rukoписně vepisovány údaje o přestěhování. Seznam obsahuje i některé další doplňky, vpisky i chybné údaje, vzápětí na jiných místech opravované. Průběžná kontrola pořadových čísel a jmen v seznamu byla proto velmi namáhavá a nelze zcela vyloučit ani drobnou chybu či opomenutí ze strany autora této stati.
- ²⁸ Šlo o faráře F. Janische, který byl na tereziánskou faru dosazen okupanty. — Vystěhovalecký seznam, SP, poř. č. 112.
- ²⁹ Jde o okrajovou čtvrt, postavenou po 1. světové válce za pevnostními valy v jihozápadní části města. Právě o ni vznikaly spory mezi přesídlovací kanceláří a jednotlivými občany. Do těchto sporů zasahovala komandantura ghetta a osobně Seidl. Esesákům šlo hlavně o výstavné domky a kvalitní byty, kterých se chtěli zmocnit. Proto nacistické úřady a organizace SS trvaly v některých případech na vystěhování, i když domek ležel z malé části na tereziánském katastru a z větší části již patřil k obci Německé (Nové) Kopisty.—Srov.: K. Lagus — J. Polák: Město za mřížemi, str. 96—97.
- ³⁰ Srovnání s jinými prameny ukázalo, že u několika těchto „prominentů“ šlo o zjevné kolaboranty z řad tereziánských fašistů, kteří působili ve městě už před válkou. Hlavní exponent tereziánské kolaborace, který se po 15. 3. 1939 stal vedoucím městského úřadu, nebyl do vystěhovaleckého seznamu vůbec pojat.
- ³¹ K. Lagus — J. Polák: Město za mřížemi, str. 98.

ČTYŘI KAPITOLY ZE ŽIVOTA A DÍLA NÁRODNÍHO UMĚLCE KARLA ŠTĚCHA

BLANKA STEHLÍKOVÁ

Dílo národního umělce Karla Štěcha, který loňského roku oslavil své sedmdesátiny, představuje v české grafické tvorbě vzácný příklad logičnosti vývoje, vývoje bez zvrátů a náhodných názorových proměn, v němž umělec v celé šíři tvorby řešil svůj vztah k době, k lidem, k zemi a k domovu. Otázky, které si v průběhu více než čtyřiceti let kladl, je možno rozdělit do několika základních námětových okruhů, nicméně souvisejí spolu tak úzce, že je nelze

vidět izolovaně. Není rozdílu mezi jeho tvorbou krajinářskou či figurální, mezi listy označovanými jako tematické a třeba mezi jeho portréty, protože všechny obsahují jednoznačnou odpověď na otázku, jak umělec vidí svět a z které strany barikády se na něj dívá. Štěchova angažovanost nespočívá totiž ve volbě tématu, ale v životním postoji. Nicméně zaměření Tereziňských listů přece jen vyžaduje soustředit se především na ty rysy jeho díla, v nichž se projevuje jako bojovník proti fašismu, a nabádá ostatní hlediska tvorby pouze naznačit.

FORMOVÁNÍ ŽIVOTNÍHO A UMĚLECKÉHO NÁZORU

Na formování Štěchova životního názoru, který se výrazně projevil už v počátcích jeho umělecké práce, se podílel vliv rodiny, vliv prostředí i vliv doby. Karel Štěch se narodil 31. října 1908 v Českých Budějovicích. Ještě než šel do školy, zakoupili jeho rodiče domek s malou zelinářskou zahradou na tehdejším Starém městě, v centru českého lidového živilu. Dlouho se však z nastalé změny netěšili. Přišla první světová válka, která odvedla hlavního živitele a vrátila jej jako invalidu. Vyržovat na studiích syna, který měl ještě dva sourozence, na to nebylo ani pomýšlení. Proto Karel Štěch chodil do měšťanské školy a po jejím ukončení byl dán do učení k truhláři Jindřichu Houskovi. Ke konci učební doby těžce onemocněl, takže kýžený výuční list už nedostal. Živil se příležitostnou prací, až se mu podařilo zakotvit v zinkografickém reprodukcijním závodě, kde působil jako kreslíř a návrhář. Avšak přišla hospodářská krize a jemu jako svobodnému bylo umožněno pracovat jen týden či čtrnáct dní v měsíci. Existenční nejistota spolu s ne-

spokojeností nad pouhou reprodukcijní prací jej přiměly k odvážnému rozhodnutí: věnovat nevyužitě síly a schopnosti k rozšíření vlastního obzoru, i když věděl, že se bude muset protloukat na vlastní pěst, bez naděje na jakoukoliv hmotnou podporu.

V roce 1931 se tedy Karel Štěch vydal z Českých Budějovic do Prahy na studii. Složil zkoušky na Uměleckoprůmyslovou školu, kde byl přijat do speciálky Zdeňka Kratochvíla, zakladatele moderní české karikatury, který své svěřence zasvěcoval do řady oblastí grafické práce, od plakátu až po ilustraci a knižní grafiku. Přes mnohá cenná poučení však přece jen na škole, která byla tehdy pouze odbornou školou střední, nenašel to, co hledal. Po dvou letech odešel na Akademii výtvarných umění, v níž mu byla s přihlédnutím k předchozí přípravě odpuštěna příprava a byl hned zařazen do speciální školy pro grafické umění.

Pod vedením profesora T. F. Šimona záhy ovládl princip řady grafických technik; ovšem od samého počátku se nepro-

jevoval jako pasivní žák. Hledal v umění svou vlastní cestu, která byla od vzoru profesora, patřícího k uznávaným veličinám pražského kulturního života a orientována spíše na tradiční proudy evropské grafiky, značně vzdálena.

Bližší než tvorba profesora mu bylo zaměření některých kolegů; bylo to totiž na počátku Šimonova pedagogického působení, kdy ve speciálce pokračovala ve studiu řada žáků ještě ze školy Švabinského, jež se vyznačovala silným sociálním zájmem. Nějakou dobu tu také po přechodu Švabinského na malířskou školu pracoval jako asistent Jan Rambousek, jehož listy s výraznou sociální tendencí byly u nastupující generace často nejen předmětem obdivu, ale i nechtěné nápodoby.

Nejvíce však poutal Štěcha Koloman Sokol, který v době jeho příchodu na Akademii svá studia již končil. Sokol měl vyhraněný umělecký názor i jasnou koncepci, která se od dosavadní sociální grafiky, proklamované částí mladé generace ve dvacátých letech, odlišovala především politickými aspekty, které vystřídal původní spontánní a často neuctivý vztah mladých umělců k takzvaným „malým lidem“, utištěným sociální bídou a sociálními chorobami, k proletářům, prožívajícím své strasti a drobné radosti v prostředí městské periferie. Sokol přišel do Prahy z Košic, kde na něj zapůsobily revoluční události z období Slovenské republiky rad. V Praze se staly důležitým inspiračním zdrojem jeho prací. Také předchozí školení u Eugena Króna, pokrokového maďarského umělce, který po porážce maďarské komuny uprchl na Slovensko a žil několik let v Košicích, se u Sokola projevilo uplatněním expresivních rysů. Jimi zároveň obohatil českou sociální grafiku, která až dosud směřovala k lyrickéjšímu a poetičtějšímu výrazu.

Vedle živé tradice české sociální grafiky, na prahu třicátých let znovu ožívané zostřující se hospodářskou krizí, a vedle výrazného zjevu Sokola měli na Štěcha vliv též významní představitelé grafiky světové, především Eduard Munch a Honoré Daumier. Munch jej poutal sugestivností a naléhavostí svého výrazu, Daumier mentalitou i ostřím pohledu, sarkastickým a satirickým zaostřením částí své grafické

tvorby, jež nebylo nijak vzdáleno studentově povaze, i když v duchu české tradice v ní aspoň z počátku vládł víc sarkasmus osvobozující a vítězný smích.

Tak vedle dokonalé profesionální přípravy upevnil Karel Štěch ještě za studia základní orientaci své tvorby, která vycházela ze sociálního zájmu; byla však pod vlivem vlastních životních zkušeností, kolektivní zkušenosti prostředí, v němž vyrůstal, pod vlivem atmosféry ve škole i pod vlivem doby mnohem političtější, nahrazovala spontánní vztah k prostým lidem sounděžitostí s dělnickou třídou a usilovala o přesvědčivost výrazu spíše prostředky exprese či satirické nadsázky než lyrismu.

Na Akademii přišel umělec ve svých pětadvaceti letech, tedy ve věku, který neznamenal jen léta učednická, léta přijímání podnětů. Zpočátku se sice u něj objevovaly listy z prostředí cirku, jehož zvláštní atmosféra lesku a bída vábila jeho starší generační druhy, Karla Müllera, Vojtěcha Tittelbacha, Vladimíra Sychru, Vojtěcha Sedláčka, Miloslava Holého i Jana Rambouska. Zaujali jej šumaři a chudí koledníci, pocitově blízcí některým listům Karla Štiky nebo Jana Rambouska. Vděčným motivem se mu stali nezaměstnaní, kterými se obíral Jan Rambousek, Rudolf Krajc i Vasyľ Kasijan, nebo skupinové portréty prostých lidí v tramvajích, na lavičkách v parku, na sportovních utkáních či v předměstských kinech, jimž splatili svou daň snad všichni studenti grafické speciálky. Upoutaly jej výrazné postavy Sokolovy, s rysy ztrhanými napětím, viděné v odvážných pohybových zkratkách. Ale ještě během studia objevoval svůj nejvlastnější svět v prostředí svého domova, kam se také po absolvování Akademie vrátil. Kreslil a ryl do dřeva ženy z předměstí, drvoštěpy ze šumavských lesů, pradleny, cihláře, kameníky, sousedy ze Staroměstské ulice. Objevil pro českou grafiku život rázovitých postav řemeslníků, nádeníků i posledních vorařů, jak je viděl při práci, potkával v kraji a v bezprostředním okolí města.

Tvrdojičně setrval u této problematice ještě v době, kdy opadla i druhá, mnohem slabší vlna sociálního zájmu, vyvolaná hospodářskou krizí na přelomu dvacátých a třicátých let. Domýšlel tento problém sám,

aby jej objevil v novém světle a v prostředí, kde dosud zůstával bez soustředěnější pozornosti: nikoliv na periférii velkoměsta, ale v typickém prostředí Českých Budějovic, jež byly centrem jižních Čech, snad nejchudšího a průmyslově nejzaostalejšího českého kraje z období první republiky, ve městě s problémy sociálními i národnostními, kde se dotýkaly a prolínaly život a problémy periférie s životem a problémy vesnice.

Je skutečností opravdu výjimečnou a mimořádnou, že některé Štěchovy grafické listy z období studia tvoří nikoliv jen počátek jeho uměleckého životopisu, jak to bývá příznačné pro školní práce, ale že ve spolehlivé prověrce času se staly dokonce trvalou součástí reprezentace české pokrokové kultury. Vedle uvedených listů se sociální tendencí to byly především jeho dřevoryty *Hlad, Válka hrozí, Uprchlíci, Vystěhovalci, Demontrace* a jiné, které vznikly v letech 1938–1939 a jimiž se budeme zabývat už v jiné souvislosti v následující kapitole.

PROTI FAŠISMU A VÁLCE

V letech, kdy Karel Štěch končil svá studia a kdy využíval skromných výhod českého roku, který mu byl udělen Akademií výtvarných umění za výsledky jeho dosavadní práce, nebyla pro něj, stejně jako pro ostatní umělce, situace o mnoho příznivější, než při jeho odchodu do Prahy. K sociální bídě se přidalo nové nebezpečí. Schylovalo se k válce. Zatímco většina pokrokových umělců reagovala na nastalou hrozbu symbolickými obrazy bojů a zápasů, v nichž šelmy a dravci napadají bezbranné oběti, aby jimi vyjádřila v době plné předzvěstí a nepokoje odvěký zápas dvou principů – dobra a zla, Karel Štěch si nastalou situaci uvědomil ve vši konkrétnosti. Viděl vystěhovance z pohraničních krajů, kteří s sebou přinášeli úzkost a tíseň, viděl hloučky znepokojených lidí v ulicích svého zpolá poněmčeného rodného města, viděl lidi zkrúšené hladem a nejistotou. Jejich výrazné postavy, viděné v ostrém kontrastním světle, zalidnily řadu jeho listů z té doby. A zároveň jako jeden z prvních umělců hledal sílu v obraně. Jeho Demon-

straci vstoupila do české grafiky mohutná síla masy, záštitná pro jedince a hrozivá nepříteli, mlčenlivá a bdělá hradba kolektivu. Výrazná sociální charakteristika postav v první řadě, jež přechází v zástup semknutý kolem oběti na dlažbě, tu už zazněla varovnou výzvou.

Osobitě se Karel Štěch vyrovnával i se zrůdnou filozofií a ještě zrůdnější praxí fašismu, zatím obecně víc tušenou a odhadovanou než poznanou. V roce 1939 vznikly první dva listy šířeji zamýšleného cyklu, *Příchod civilizace (Germánie)* a *Demagogie*, jež jsou oba ve sbírkovém fondu Památníku Tereziín. Také ony názorově vybočují z řady tehdy oblíbených bojů a zápasů. Snad vzdáleně inspirován Goyovými *Hrůzami války* sáhl umělec tentokrát k sarkasmu a k nadsázce a zaměnil dokonce oblíbenou kontrastní techniku dřevorytu za malířštější tónovou akvatintu. *Příchod civilizace* je krutým výsměchem nad hesly o dobrodiní, které „vyšší rasa“ přináší méně schopným národům. Fašismus – smrt obhlíží své dílo: trosky, z nichž ustrašené postavy, až nepatrně maličké ve stínu všemocné a vševládné smrti, chvatně odnášejí raněné a padlé. Také v *Demagogii* odhalil Štěch jeden z hlavních symptomů naddělověcké ideologie. Její strašák ovládl masy, které se před ní sklánějí v otrockém gestu, zbaveny soudnosti a vlastní vůle. Pochmurnost, již působí oba listy, nenechá diváka na pochybách. Fašismus už není jen terčem pro vtíp, proměnil se v reálné nebezpečí, které se přiblížilo na dosah.

Jmenované listy nezůstaly ve Štěchově tvorbě ojedinělé. V průběhu několika let vznikl rozsáhlý protifašistický cyklus. Protože už jej nebylo možno vystavit a bylo vůbec nebezpečné pořídit jeho tisky, zůstala celá práce vyleptána na měděných destičkách, které byly pro jistotu zalaty asfaltem. Bohužel při umělcově zatčení byl jeho ateliér poničen a měděné destičky odvezeny jako vzácný barevný kov, který měl, proměněn ve vražedné nástroje, zachraňovat reputaci hroující se „tisícileté říše“.

Z myšlenkově svébytného a ojedinělého cyklu nezůstalo tedy takřka nic. Jen náhodně se zachovalo několik skic a kreseb, jež se k němu úzce vázaly a snad byly variantami některých nedochovaných grafic-

kých listů. Jedna z nich, nazvaná Pochod fašismu, jež vznikla v roce 1943, se stala v poslední době rovněž majetkem Památníku Terezín. S rozmáchlým gestem na ní zpola pochoduje, zpola tančí svůj divoký tanec válečná fúrie, již bomby místo kštiny zakrývají lebku. Zasáhla i vojáky, kteří v pozadí dobíjejí raněné, i oni záhy zvětší kopu mrtvol, lemujících její cestu. A přece jí měsťák radostně kyne tvrdákem. V pražském soukromém majetku se zachovala jiná kresba, datovaná 20. 7. 1943. Pláží se na ní štírovitý Patolízal, do jehož poklonkujícího gesta a poníženého a podlézavého výrazu vložil umělec všechn svůj odpor a opovržení, ale také výsměch nad jeho ubohostí a malostí. Jako by tehdy tušil, že se sám stane jeho obětí.

Současně s protifašistickými listy a kresbami vznikal ještě jiný cyklus, který bývá zpravidla uváděn do přímé souvislosti se sociální grafikou, aniž by byl zdůrazněn jako nový prvek principu kontrastu a aniž by byla postižena vazba cyklu na pohutou dobu prvních poválečných let. Pod souhrnným názvem Lidé ze vsí představuje Karel Štěch v roce 1943 v šestnácti dřevorytech vesnici své doby, vesnici značných sociálních protikladů. Vidí v ní kořeny sociálního zla i hroznivé symptomy v tmářství a zaostalosti, jež brání řadě lidí prohlédnout nebezpečná hesla, vznášená mimo jiné vedením agrární strany i fašizujícími a fašistickými stranami. Svými listy ubohých sirotků a žebráků nebo naopak závistivých lakomců, pokryteckých kostelníků, odpudivých andělíčkářek a nenávislných klepen i dalších temných lidí, viděných nejen jako osoby, ale jako typy, ztělesňující určité vlastnosti či příznaky prostředí a doby, vznáší umělec nemilosrdný soud nad tímto světem a ukazuje na podhoubí, odkud vyrůstali patolízalové, přísluhovači, udavači a obchodníci s válkou. Zároveň jeho přízeň patří vesnickým lidem práce – kameníkům, matkám, vazačkám snopů a podruhům, kteří tvoří jasnější protějšek staré vesnice a kteří zároveň představují záruku budoucnosti.

Politické ostří cyklu, jímž byla udomcněna sociální tendence Štěchových předchůdců, neušlo pozornosti těch kruhů, kterých se ostrá kritika týkala. Vypráví se, že se nad

vystavenými pracemi pozastavil sám tehdejší protektorátní ministr Hrubý. Na jeho vyčítavý dotaz „Jak jste to zachytil českou vesnici?“ odpověděl prý autor: „Tak, jak ji vidím.“

V dusné atmosféře protektorátních let neztratil Karel Štěch statečnost – a neztratil ani humor. Vedle kreseb a grafických listů, v nichž krutým výsměchem stíhá fašismus a jeho nositele, o tom svědčí též řádka tisků nejsoukromějších, novoročenek, jimiž tehdy těšil své přátele. Do hladových let vnesl přání bohatého stolu (novoročenka z r. 1942), a když už to nebylo možné zaříditi jinak, zachytil aspoň vyhlídku na chutnou kočičí pečinku. Tak na novoročenke z r. 1943 prchá zděšený kocour před krvežíznivou touhou chasníka s ostrým nožem v ruce a před hospodyní, která běží s velkým krajáčem v rukou vzápětí za pronásledovatelem. Přibližně v téže době vzniká též veselá ex-libris pro dr. Švejdu, zubaře, jenž se s Karlem Štěchem zúčastnil ilegální práce.

Také ostatní knižní značky z té doby se staly pro umělce vhodnou příležitostí k hodnocení situace, tentokrát na poli kultury: česká kniha je střežena dravčí nestvůrou cenzury (ex-libris K. Hetteše z r. 1941), česká kniha je obeptána trnovou korunou (ex-libris určené původně pro M. Jančákovou z r. 1941, jež se pak stala knižní značkou S. Prosteckého), česká kniha je ukřizována na uťatých větvích stromu republiky (ex-libris O. Hradečného z r. 1941), česká kniha slouží jako štít v boji se saní (ex-libris L. Neveklowského z r. 1941), po stupních české knihy kráčí vzhůru k českému znaku žena s mečem a pochodní (varianta ex-libris B. Beránkové z roku 1940). Nejeden z těchto motivů se pak ozve v jeho volných listech a ilustracích.

Význam české kultury i kulturní a dějinné tradice byl pocítován s novou naléhavostí od konce třicátých let širokou uměleckou obcí i kulturní veřejností jako jedna z jistot, v nichž tkví kořeny národního bytí. Historie se stala klíčem k pochopení současnosti, dílo českých klasiků se v době ohrožení stalo útěchou a posilou, literatura a umění z let národního obrození sloužily jako příklad vlasteneckého uvědomění i jako osobní příklad statečnosti a obětavosti

tvůrců. Karel Štěch přispěl k této obecné dobové tendenci ilustracemi celé řady knížek českých klasiků. V roce 1940 vyšla jako bibliofilský tisk v českosobudějovické Družstevní práci s jeho původními dřevoryty Pohádka o chudých sirotcích od Boženy Němcové, v následujícím roce doprovodil umělec Nerudovy Proště motivy a Erbenovu báseň Vodník, v roce 1942 pak celou Erbenovu Kytici, v následujících dvou letech pracoval nad dřevoryteckými ilustracemi k Máchovu Máji, jež se však dočkaly knižního vydání až po osvobození. Současně vyšlo s jeho výtvarným doprovodem několik dalších knížek, věnovaných jeho rodnému kraji a jeho úloze v dějinách národa.

O programové orientaci na tuto dobovou tendenci svědčí též jeho grafické listy, inspirované skvosty národní kultury a líbezností jihočeské krajiny. Prvním velkým úkolem bylo album leptů Budějovice, vydané v roce 1940 Družstevní prací, na němž se Karel Štěch podílel s Viktorem Vorlíčkem. Autoři se tu pokusili nikoliv o vedutu, ale o portrét města, města slavné české historie, města, v němž se sice dají vyvšit cizí vlajky, ale nedá se zaměnit jeho atmosféra a život. A hned v následujícím roce přikročili k prvnímu a záhy nato druhému albu Jihočeských kostelů, jež byly výmluvnou manifestací tradice a vyspělosti české kultury v kraji, jehož část za druhé světové války ani nebyla zahrnována do takzvaného „českého prostoru“.

Závěr tohoto období tvoří po pomlce, způsobené Štěchovým vězněním, již věnuje me samostatnou kapitolu, práce vzniklé v letech 1945–1947. Z ilustrační tvorby je třeba připomenout především dvojí dřevorytecké ilustrace ke Křičkovým Běsům, které vznikly v r. 1945 pro bibliofilský tisk Družstevní práce a podruhé záhy nato přepracované a rozšířené, v Praze. Podobně jako na některých ex-libris tu Štěch pracoval s konfrontací symbolu a reality: Znovu se tu objevil v monumentálnější formátu motiv ženského torza, připoutaného ke stromu a drásaného supy a krkavci, jež se tyčí nad krajinou s poutníkem, krácejícím od pohraničních hor. (Původní Štěchův dřevoryt s motivem člověka, prchajícího před supem, jenž nese znak hákového kříže, se objevil rovněž v ilustračním doprovodu

Němcovy básnické sbírky Věznice a ve sborníku Umění jižních Čech, vydaném v r. 1947.) Opět se tu setkáváme se symbolickou postavou ženy s mečem, tentokrát okřídlené – vítězné, která bojuje s nestvůrami fašismu. A v návaznosti na Příchod civilizace a Demagogii se na jednom z listů tyčí obludná postava „duceho“, svévolně a pyšně oděného do římské tógy, s vavřínovým věncem na hlavě, jehož svastika se sekyrou dopadla na zeměkouli.

Také Štěchovy tematické listy – lept Praha revoluční, dřevoryty Vzpouza z roku 1945 a Pátý květen z roku následujícího – používají většínou symbolu, aby vyjádřily obecnou platnost myšlenky. Zároveň začínají vznikat listy, například Udavač (dřevoryt z r. 1945), které charakterizační a typizační schopností navazují na jeho cyklus Lidé ze vsi, i jiné, jako Korýtkář (dřevoryt 1945), jež ostrým sarkasmem předznamenávají některé jeho práce z let šedesátých.

ZA OSTNATÝM DRÁTEM

Výrazná protifašistická orientace Štěchových prací však nebyla důvodem autorova zatčení a pravděpodobně se jeho díla ani do rukou gestapa nedostala. Umělec byl vězněn pro svou činnost odbojovou. Podle jeho vzpomínek, zaznamenaných spolupracovníkem Památníku Tereziín J. Křivským v roce 1971, a doplněných i upřesněných během několika setkání s autorkou tohoto článku, byl zatčen koncem června 1944 na základě výpovědi knihovníka Bohumila Vydry, dr. Zimmermanna a dalších členů jedné ze čtyř skupin, které chtěly v Českých Budějovicích ustavit národní výbor. Tato skupina jej vyzvala ke spolupráci, již se měl zúčastnit za komunisty, neboť o něm bylo známo, že již před válkou byl členem Svazu přátel SSSR. Karel Štěch však nabídku nepřijal, jednak proto, že mu složení této skupiny nevyhovovalo, a především z toho důvodu, že byl zapojen v jiné skupině, levicové, v níž převažovali komunisté, kteří se pak stali jádrem národního výboru, jenž se ujal moci v květnových dnech roku 1945. Nicméně část členů zatčené skupiny Bohumila Vydry, snad ve snaze ulehčit si svůj úděl, uvedla jeho jméno

a jména dalších asi osmdesáti lidí.

Při řadě výsledků v Českých Budějovicích se gestapu nepodařilo získat od něj žádný údaj o skupině, v níž pracoval, ani o komunistických buňkách na Pražském předměstí, ani o jeho vlastním podílu na ilegální činnosti: díky tomu, že bydlel pouze s maminkou v malém domku na Starém městě, mohly se u něj konat ilegální schůzky a na zahrádce souseda, německého antifašisty Vostla, bylo možno bez vzbuzení pozornosti zakopat zbraně – dva kulometry a náboje, získané při rozpuštění naší armády. Bylo mu dokázáno pouze to, že věděl o Vydrově skupině, a že o ni nepodal gestapu zprávu. Z jeho skupiny, v níž byli například dr. Barták, Růžička, Jeanová, dr. Švejda, prof. Fr. Mládek a prof. K. Šafář, nebyl kromě něho už nikdo zatčen.

Ráno 6. listopadu 1944 opustil Karel Štěch věznici československého gestapa, kde strávil většinu času na samotce, a byl vypraven s transportem do Malé pevnosti v Terezíně. První noc vězni spali na cele vedle židů, pak asi čtyři nebo pět nocí v cele 45, pak v cele 37. Protože se záhy prozradilo, že umí kreslit, podařilo se v únoru 1945 kápům, aby byl přeřazen do lepší cely 13, kde horlivě využívali jeho kreslířského umění k získání vlastních portrétů.

Karlu Štěchovi se však svobodněji dýchalo na pracích mimo Malou pevnost, proto se hlásil do různých komand. Vystřídal tak cementárnu v Litoměřicích, jíž se říkalo komando Konrad, cihelnu na Litoměřicích, kam chodil pracovat v únorových mrazech bos, protože se mu rozpadly boty, koželužnu u Litoměřic, vykládal vagóny na nádraží v Ústí nad Labem i v Litoměřicích, upravoval sklepy pod Litoměřicemi na průchodné kryty, na zahradě litoměřické nemocnice pracoval na výkopech pro stavbu podzemního operačního sálu. V Lovosicích stěhoval piana a radiostanice, které sem byly sváženy bůhví odkud. Těžká práce se střídala s dvouhodinovými apley na dvoře, které předcházely odchodu a uzavíraly příchod téměř každého komanda.

V Malé pevnosti byl svědkem toho, jak umíraly židovské ženy s novorozenci v cele, jež byla naproti jejich cele 37, viděl likvidaci židovského transportu z Osvětimi

v únoru 1945, v Litoměřicích viděl ženský transport, který se hlavově vrhl na trávu kolem cesty, viděl Rojka, jak si ze střešnice odnášel boty českého četníka, který doprovázel jejich transport z Českých Budějovic do Terezína.

Při různých příležitostech, například při roznášení jídla, se také setkal s přáteli, známými a krajany. Malíř Stanislav Geisler, s nímž se znal ještě ze studií na Uměleckoprůmyslové škole a s nímž se sešel v Terezíně na jedné cele, jej zavedl do vězeňské nemocnice za jejich bývalým profesorem Karlem Štíplem. Ještě několik dní před koncem války mluvil s karikaturistou Františkem Bidlem. Bylo to však smutné setkání, neboť Bidlo byl už těžce nemocen.

Ve vzácných chvílích volného času se každý z vězňů zabýval tím, čím mohl a co ho bavilo. Kulturní činnost v Malé pevnosti byla v té době sporá, nicméně přece jen tu došlo i na přednášky a umění. Ale nejčastějším nedělním zaměstnáním bylo pro Štěcha kreslení portrétů. Spoluvězně je posílali domů tajně ve špinavém prádle, které se tolik neprohliželo – bylo tedy smyslem kresby především potěšit rodinu, bylo třeba nakreslit vězně veselého nebo dokonce při nějaké humorné situaci. Takové byly například portréty „chlebováře“ Rudolfa Svačiny, jenž se mohl odměnit velikou vzácností – krajícem chleba navíc. Ale portréty chtěli také němečtí důstojníci, které umělec kreslil v litoměřických kasárnách. Těm však záleželo především na distinkcích a vyznamenáních. Celé dva dny tam rostla fronta adeptů, portrétování jednoho nesmělo překročit pět minut. Díky těmto okolnostem zůstávají Štěchovy terezínské portréty spíše dokladem vězeňské kultury, než organickou součástí jeho díla.

Pro práci na portrétech půjčovali Štěchovi tužku kábové. Sám vlastní tužku neměl, i když si na její ořezávání pořídil nůž, ačkoliv věděl, že jeho objevení (stejně jako případné objevení tužky) by bylo považováno nejtěžšími tresty. Nůž umělec věnoval Památníku Terezín, jemuž se v průběhu let podařilo získat několik portrétů Štěchových spoluvězňů – vedle Svačiny též portrét K. Hrubého, K. Drbala, K. Podlahy a fotokopii portrétu St. France. Vlastní portrét od přítele Geislera, nakreslený na Ma-

lé pevnosti, Karel Štěch zatím marně hledal, nicméně jej nepovažuje za nenávratně ztracený.

Už vzhledem k tomu, že neměl čím kreslit, není od něj z doby věznění na Malé pevnosti žádný záznam ani studie, která by na místě dokumentovala či komentovala poměry na Malé pevnosti. Až po návratu domů v květnu 1945 vzniklo několik skic na terezínské motivy, které se bohužel většinou nezachovaly. Jednou z výjimek je kresba Poprava komunistů 2. května 1945, k níž se o dva roky později vrátil znovu, aby vytvořil její definitivní verzi.

Poprava, ke které došlo na samém konci války, v něm zanechala otřesný dojem. 2. května byli vyvoláni vězňové, zejména ze 4. dvora, nejvíce z cely č. 44. (Mnozí z nich se domnívali, že budou propuštěni domů, protože 1. května ráno odešlo z Malé pevnosti asi 200 vězňů, kteří se přihlásili jako součtináři.) Někteří však vytušili nebezpečí a nehlásili se. Situace na Malé pevnosti byla v těchto dnech už tak zmatená, že se jim podařilo uniknout pozornosti a tím si zachránit život. Štěch, který tehdy pracoval na prvním dvoře, viděl odvádění vězňů ze samotek a při cestě na „šance“, kde dozorcí pěstovali zeleninu (vězni tam chodili na práci), viděl na vlastní oči i průběh popravy.

Obě zachované kresby, jež jsou ve sbírkovém fondu Památníku Terezín, zachycují tuto scénu nikoliv jako historickou rekonstrukci, ale se zřejmým stylizačním záměrem. První varianta je ještě situována na hradby, mezi nimiž byli vězni po malých skupinách střílení. Jsou na ní realistickou zkratkou zaznamenány tři postavy, dvě ležící a třetí právě zasažená; její ruce ještě svírají látku haleny, aby odhalily hrud'. Všem postavám umělec věnuje stejnou pozornost. Definitivní varianta kresby prostředří zcela potlačila. Vede oko diváka od hlavní pušek směrem výstřelu, k dominující postavě bezbranného zasaženého, zachyceného umělcem v okamžiku, kdy ještě stojí, ale vědomí již odešlo, tělo se láme a ruce se bezmocně rozhodily. Kontrastem proti pohybové křivce jeho těla je padlý u jeho nohou i temné postavy v pozadí, čekající na svůj ortel.

Rovněž z r. 1947 pochází kresba na-

zvaná Válka (je v majetku Alšovy jihočeské galerie), která tvoří jakýsi pendant Popravy. V krajině se zříceninou domu jsou situovány tři figurální skupiny: v pozadí ústřední postava raněného vojáka, ve středu odnásení raněného a v prvním plánu výrazná postava ženy, podpírající tělo oběti. Je to opět nikoliv reálná scéna, ale kompozice, kterou umělec buduje ze svých zážitků. Vždyť mnohé tu můžeme konfrontovat s jeho sugestivní vzpomínkou na nálet v Litoměřicích, zaznamenanou spolupracovníkem Památníku Terezín a uloženou v jeho archivu: „Nálet jsem zažil v Litoměřicích. Byli to hloubkaři v době, kdy jsme vykládali věci z Východu. Stříleli po nás. Netrefili. Kupodivu ale zasáhli dva schované wehrmachťáky. Bylo to někdy ke konci dubna r. 1945. My jsme při hloubkařském náletu nesměli z vagonů dolů. Wehrmacht se šel schovat. Věci z Ruska tvořily deset metrů vysokou hromadu hadrů. To tam zbylo do konce války. V této hromadě, při které nás zastihl nálet, byly ukrajinské vyšívané kožichy. Radost se na ně podívat. Byly tam ale také šaty s krví. Válka už byla prohraná a oni ještě s takovou kořistí utíkali. V kopcích vojenských hadrů se někdy našel i vajgl.“ Něco z atmosféry náletu se odrazilo ve Štěchově dřevorytu Poplach, vzniklém v roce 1945, jisté shody můžeme zaznamenat mezi kresbou Válka a dřevorytem Boj s fašismem, který vznikl až v roce 1974.

K terezínskému období se váže ještě kresba Vozík, rovněž z majetku Památníku. Vznikla sice také až po návratu domů v roce 1945, nicméně má snad nejvíce z uvedených prací charakter bezprostřední skici na místě. Zřejmě pozdější označení „Z cihelny Konrád“ i autorova vzpomínka na práce při budování podzemního operačního sálu však potvrzují, že byla spíše přípravou skicou pro grafický list, který se už nerealizoval.

Válka, Poprava i Vozík zůstaly vzácným a ojedinělým příkladem Štěchova kreslířského umění. Většinu kreseb považoval autor pouze za pomocný materiál pro svou práci grafickou a po realizaci grafického listu je ničil. Co přece jen zůstalo, vzalo za své při jeho stěhování ze Starého města.

S obdobím věznění na Malé pevnosti však přece jen úzce souvisejí ještě dvě

práce: dřevoryty vězně a již zmíněné krajiny s poutníkem k básnické sbírce Věznice od krajanů Václava Němce, vydané v roce 1945 Družstevní prací v Českých Budějovicích, a obálka a dvě drobné dřevorytové ilustrace k Vánočním koledám (terezínským) od téhož autora, jež vyšly v Českých Budějovicích jako novoročenka na rok 1946.

NOVÁ DOBA ŽÁDÁ NOVÉ ÚKOLY

Když do Terezína přijel v květnu 1945 Červený kříž, byl Karel Štěch odveden z Malé pevnosti do ghetta, odkud byla organizována repatriace vězňů, schopných transportu, a 7. nebo 8. května byl odvezen do Písku, odkud jej naše armáda vzala domů, do Českých Budějovic. Ještě téhož večera šel dělat grafickou úpravu Jihočeské pravdy.

Žáhy, nedbaje vyčerpání, začal shledávat „nářadí“, připravovat z planých hrušňů špalíčky pro dřevoryty a vařit tiskařskou čern. Z ní se pak rodily pro výstrahu i opovržení postavy udavačů, korýtkářů, novodobých běsů i listy, jež zážitky převáděly do vznosné a patetické řeči symbolu, jakými byla Praha revoluční nebo Vzpouza.

Nová doba pak přinesla nové náleha- vé úkoly, nebylo kdy na hodnocení a závěry, tím spíše na vzpomínání. Před českou kulturou stál důležitý úkol: jak vyřešit aktuální a obtížný problém vztahu umění a lidu, z něhož vyrůstala řada dílčích otázek – jak má sloužit současné umění myšlence společenského pokroku, jak má odpovídat na potřeby lidu, jakou formou se má obracet k masám. Pro poučení se šlo do historie, odpověď se hledala u klasiků, spontánně vznikala řada kulturně politických akcí.

Karel Štěch řešil tyto problémy po svém. Nešlo mu o pouhou výměnu témat. Zamýšlel se nad smyslem své práce a vyšel z vnitřní logiky vlastní tvorby. Neúnavně v té době pracoval především na těch úkolech, které, i když nebyly vždy zcela nové, nabývaly v současné době nového smyslu: na plakátech, na diplomech, čestných uznáních i novoročenkách pro instituce a podniky. Řešil je s uměleckou odpovědností, neboť věděl, že jsou prvními – a ještě dlouhou dobu budou jedinými uměleckými

díly, s nimiž se budou lidé setkávat na ulicích, na svých pracovištích, které budou mít ve svých domovech.

V téže době vzniklo rovněž několik grafických listů politicky agitačního charakteru, jež prozrazují souvislost s jeho plakátovou tvorbou. Jsou vesměs věnovány tematům budování socialismu a boji za mír, jak o tom výmluvně svědčí již jejich názvy: Obchodník s vlákou, Starý a nový svět, Kapitál a socialismus (dřevoryty z roku 1951), Nikdy válku, Zbrojař byl vyznamenán, Konec imperialismu (dřevoryty z r. 1955) i nejznámější z nich: List proti válce – Korea – dřevoryt 1951). Za ně i za ostatní protifašistickou a protiválečnou grafiku i za osobní zásluhy v odboji a v letech poválečných byl umělec v roce 1958 poctěn československou Cenou míru.

Pohled do historie a vztah ke klasikům znamenal pro Karla Štěcha především sounáležitost s lidmi a s rodným krajem, s jeho revoluční tradicí. V cyklu Pisecko (lepty, 1952), zaměřeném krajinářsky, vzdal hold géniu Alšovu. Album České Budějovice (dřevoryty 1951) v pořadí již druhý, bylo pohledem na město v proměnách času, v dalším stejnojmenném cyklu, vzniklém o deset let později, se vyznal ze synovské lásky ke svému rodišti. V husitském cyklu, nazvaném Za pravdu a spravedlnost, intenzivně prociťoval dějinnou zákonitost v jejich historických kořenech i v její současné platnosti, čímž úspěšně překonal přílišný historismus svých vrstevníků. Zabýval se v něm nejen významnými událostmi z dějin husitského revolučního hnutí a postavami jeho inšpirovaných a vůdců; koncepcí cyklu směřoval k epopeji, k syntetickému pohledu, který by byl schopen vyjádřit smysl hnutí – vytvoření spravedlivějšího světa bez nadvlády církevní a světské vrchnosti, čímž význam hnutí zároveň aktualizoval. Ne náhodou uzavřel cyklus listem Husitská stráž, jenž naznačoval závaznost této tradice a její odkaz dnešku.

Obdobně postupoval rovněž v cyklu Česká přísloví (dřevoryty 1959). Vyšel zde z lidové moudrosti a humoru, které mu byly bytostně blízké, a staré lidové přísloví, tepající odvěké nepravosti, naplnil novým obsahem: „Zlý pták – zlá vejce“, obludná postava s generálskou šerpou, jež se vzpí-

ná nad troskami města, na něž dopadají bomby – tak vyjádřil grafik světový imperialismus. I když na sebe někdy oblékne bílou řízu a mává palmovou ratolestí, nastavuje lidstvu jen škrabošku, skrývající pravou podobu smrti: „Státní larvu – poznáš šalbu“. Proti epičtějším a více vyprávěcím listům husitského cyklu jsou listy Českých příslaví sevrnější, výraznější, je v nich víc napětí. V mnohém už předznamenávají jeho práce z šedesátých let.

Vedle osobitého podílu na řešení dobových tendencí, o nichž jsme se právě zmínili, představují padesátá léta pro Karla Štěcha zároveň také období nových podnětů z hlediska jeho vlastního výtvarného vývoje. Některé z nich se objeví jen v náznaku, k jiným se vrátí třeba po letech, aby je domyslel do definitivního tvaru.

Tak je tomu například v jeho tvorbě krajinářské, která od souborů, věnovaných rodnému městu a skvostům jihočeské architektury ve dvou cyklech Jihočeských kostelů, přechází k tématu velkolepé proměny přírody v oblasti našeho největšího umělého jezera – Lipna a pak k panenské přírodě Šumavy. Grafik tu začal optickou podobou motivu, aby dospěl k jeho syntéze, v níž se grafický přepis postupně oprostoval, dramatizoval, směřoval k velkým formám, až krajina, poznamenaná znaky lidských osudů, začala promlouvat řečí živlů. Posléze v posledním desetiletí vytvořil řadu rybolovů, jež pojal jako portrét krajiny, jako oslavu lidské práce, jako souznění člověka a jeho práce s přírodou – jako erbovní znamení kraje. Také album Jihočeských hradů a zámků (dřevoryty 1972–1973) směřuje ke spojení architektonického tvaru s charakterem krajiny a s přírodním prostředím.

Charakterizační a typizační schopnosti, uplatňované v jeho raných pracích, vytvořily předpoklad pro řadu monumentalizujících portrétů – typů současníků, pionýrů nové doby, které vznikly na konci padesátých let. Zdánlivě netypický lyrický akord jeho Jihočeského jara (dřevoryt 1947) s divčí postavou u rybníční hladiny se ozve znovu na počátku sedmdesátých let ve variantách Milenců a Návsí. A v roce 1945 ojedinělý sarkasticky viděný Korýtkář předjímá listy z řady Černé na bílém z let šedesátých; jeho chobotnicová podoba je dokonce při-

mým předobrazem jednoho z listů této řady – Žáby na prameni.

Dřevoryty Černé na bílém vznikají od šestašedesátého do sedmdesátého roku jako volná řada, a přece tvoří svébytný názorový celek. Umělec zde sáhl po prostředcích širavé satiry, aby sám sebe osvobodil od hrozivých příznaků, obklíčujících do stále pevnějšího sevření vše, co bylo tak těžce vybojováno. Už jen občas se usměje nad měšťákem, který ohýbá hřbet pod tíhou vily, auta, chaty a přítelkyň, neustále štván posedlostí získat pro sebe pokud možno všechno, a především to nejdražší, neboť stále je mu cena mírou veškerých hodnot. Se sarkasmem bičuje ty, kteří se domnívají, že stojí vysoko nad lidmi a kteří požírají jeden druhého, všechny ty Orátory, Ultimáty a Demagogy. Ostří jeho posměchu neuniknou ani „tvůrci“, podněcování narkomanskou múzou, či Štkající géniové, shazení vzpurným Pegasem, ani ti, kteří jsou ochotni s kroužkem v nose tancovat na cizí módní notu. Všichni tito herci, tristní a komičti zároveň, nejsou jen terčem grafického humoru. Bláznivá groteska, ale též drama lidských osudů vytvářejí vzrušený obraz doby. Listy jsou plny napětí; v ostrých kontrastech černé a bílé, které na sebe narážejí v nervně prorývaných plochách, zápasí spolu zlo a dobro.

Průběžně se Karel Štěch vrací také ke zkušenosti ze svých předválečných tematických prací. Po triptychu z historie revolučních bojů a po dřevorytech Návrat k půdě, Družstevní výmlat, Dělníci přehrad aj. z r. 1960, jež se ještě hodně opírají o starší listy, se v dalším cyklu z následujícího roku – v dřevorytech Boj, Práce, Vítězství a Revoluční píseň, dopracovává kvalitativně nových kompozic, tvořených často z několika významových prvků, které na sebe navazují nebo se prostupují, v nichž se spojuje drama i symbol, aby umocnily účinek. Na své kresby z let 1945–1947 navazuje v listech Boj s fašismem nebo Vítězný pochod (dřevoryty, 1974). V posledních grafických listech tohoto typu stále více zjednodušuje kompozici a zdůrazňuje v ní význam symbolu.

Smysl pro velkou formu přivádí umělec posléze k práci monumentální povahy. V r. 1975 vyrývá tři rozměrné desky pro Muzeum

dělnického revolučního hnutí jižních Čech v Českých Budějovicích a o tři léta později vytvoří symbolické kompozice Stávka, 9. květen 1945, Únor 1948 a Mír, v nichž proměňuje práci grafika v práci sochaře.

Psát o národním umělci Karlu Štěchovi neznamena hodnotit dílo již uzavřené. Jeho tvorba se vrství rok za rokem s neztenčenou intenzitou. Neúnavně si razí svou vlastní cestu, jež vychází od pramenů kraje a čerpá z lidové moudrosti, aby rozšířena pohledem do dalekých obzorů, podávala svědectví o své době, varovala, vysmívala se tmářství a maloměšťačtví, aby ukazovala směr.

Její stálá aktuálnost, která řadí Karla Štěcha mezi autory v pravém slova smyslu současné, je vykypována pracovním zaujetím i zápasem se sebou samým; nikdy se umělec nespolehá na osvědčenou obecnou formuli, ani na názor generace či krátkodechý program skupiny. Citlivě naslouchá

dechu současné doby, a inspirován naléhavostí jejich otázek, hledá se stejnou naléhavostí odpověď v sobě, snaží se, aby byla přesvědčivá samozřejmostí a prostotou sdělení.

Není náhodou, že se Karel Štěch, zaujatý životem prostých lidí, v nichž viděl záruku života budoucího, stal nesmlouvavým bojovníkem proti fašismu jako občan i jako umělec; bylo stejně v zákonitosti jeho vývoje, že jej v poválečných letech upoutala proměna kraje, uskutečňovaná lidskou prací a lidským důmyslem, že vzdal hold bezejmenným generacím předchůdců a že po prožitě osobní zkušenosti z protektorátních let se stal obhájcem míru a neúplatným soudcem zlořádu, který, třeba změnil formy, zůstával stále stejný ve své podstatě. Měli bychom popřát umělci, aby mu zdraví dovolilo uskutečnit jeho úmysl vrátit se i k problematice koncentračního tábora samostatným grafickým cyklem, pro něž by byl jistě nad jiné povolán.

CZESLAV RAJCA

STAV BĀDĀNĪ O KONCENTRAČNĪM TĀBOŘE MAJDANEK

Ūkolem rŪznŷch druhŷ tŷborŷ, zřizovanŷch hitlerovci, byla zpočŷtku izolace odpŷrcŷ fašismu a pozdĕji od doby zahŷjení vŷlky, vyhubení celŷch nŷrodŷ, pŷedevřim ŷidovskĕho*) a pozdĕji i slovanskŷch. Kromĕ toho se tŷbory staly shromaŷdiřtĕm otrockĕ pracovnĭ sĭly. Nejvĕtřim tŷborem po Osvĕtĭmi byl na ŷzemĭ Polska koncentrační tŷbor v Lublinĕ – Majdanek, existujĭcĭ od zŷřĭ 1941 do července 1944.

Zŷjĕm o tento tŷbor se datuje od zŷčŷtku jeho existence. Zpravodajskĕ buňky konspiračních vojenskŷch a politickŷch organizacĭ shromaŷřovaly informace o situaci v tŷboře a o zločinech, kterĕ tam byly pŷchŷny.¹ Sebranĕ materiŷly alarmovaly veřejnĕ mĭnĕnĭ prostřednictvĭm zahraničních rozhlasovŷch stanic a tisku.² Jiŷ bĕhem okupace, v dubnu 1943, publikovalo konspirační vydavatelstvĭ Fronty obrozenĭ Polska vzpomĭnky Antonĭna Trepĭnřskĕho, vĕznĕ propuřtĕnĕho z Majdanku.³

Po osvobozenĭ Lublinu, v červenci 1944, ustavil Polskŷ vŷbor nŷrodnĭho osvobozenĭ polsko-sovĕtskou komisi k vyřetřeni hitlerovskŷch zločinŷ, spŷchanŷch v lublinskĕm tŷboře. Na zŷkladĕ čŷstečně zachrŷnĕnŷch akt z tŷbora, vŷpovĕdi svĕdkŷ, spŷchanŷch lĕkařskĕ expertizy, vydala tato komise v zŷřĭ 1944 zprŷvu. V obecnŷch rysech obsahovala strukturu tŷbora, nŷrodnostnĭ rozvrstvenĭ vĕzňŷ, jejich existenční podmĭnky, popravu, zařizenĭ pro hromadnĕ vraždĕnĭ a zpŷsob jejich fungovanĭ, loupenĭ majetku, zastĭrŷnĭ stop po zločinech a bilan-ci lidskŷch ztrŷt.

Tato zprŷva, kterŷ byla publikovŷna v sedmi jazykovŷch verzĭch,⁴ informovala svĕtovĕ veřejnĕ mĭnĕnĭ v dobĕ, kdy jeřtĕ pokračovala vŷlka, o hitlerovskŷch zločinech v prvnĭm koncentračním tŷboře, osvobozenĕm spojenckŷmi vojsky.

Podobnou ŷlohu mĕly rovnĕŷ prŷce B. Gorbatova,⁵ F. Krigera⁶ a K. Simonova.⁷ Publikace prvnĭch dvou obsahujĭ v podstatĕ informace, uvedenĕ ve zprŷvĕ. Novŷ fakta vřak odhalil znŷmŷ sovĕtskŷ spisovatel Konstantin Simonov. Zjistil celou řadu transportŷ smĕřujĭcĭch do tŷbora, popsal systĕm technickĕho zabezpečení ze strany hitlerovcŷ, zařizenĭ pro hromadnĕ vraždĕnĭ a sklady, kde se nachŷzel majetek ukradenŷ vĕzňŷm.

Jĭnŷm druhem publikace je stenogram z procesu se řesti členy posŷdky SS v Majdanku,⁸ kterŷ se konal v Lublinĕ od 27. 2.–2. 12. 1944. Bĕhem řizenĭ bylo zvlŷřtĕ poukŷzŷno na nelidskĕ podmĭnky v tŷboře, na spŷchanĕ zločiny a loupeŷe majetku vĕzňŷ. Menřĭ pozornost byla bohuŷel vĕnovŷna vysvĕtlenĭ otŷzek z oblasti struktury tŷbora. Vyplyvŷ to z toho, ŷe hlavnĭ vŷha procesu byla poloŷena na dokumentovanĭ rŷznŷch zločinŷ, kterĕ spŷchali nejen konkrĕtnĭ vinĭci, ale i systĕm, jenŷ je k tomu pŷivedl.

Na zŷkladĕ uvedenŷch publikacĭ se v r. 1945 objevily dva tituly,⁹ kterĕ byly – moŷno řĭci – po urĕitou dobu hlavnĭmi informŷtory o bŷvalĕm tŷboře. Znalosti o Majdanku rozřĭřovali v prvnĭch letech po okupaci takĕ vzpomĭnky bŷvalŷch vĕzňŷ tohoto tŷbora.¹⁰

Za rok po osvobozenĭ Majdanku se započŷlo s vydŷvŷnĭm dokumentŷ, pojednŷvajĭcĭch

*) Autor zde ŷiŷl pojmu „ŷidovskŷ nŷrod“, což jĭstĕ odpovĕdŷ historickĕ situaci v Polsku, mĕnĕ vřak jĭŷ u nŷ nebo v jĭnŷch zemĭch střednĭ nebo zŷp. Evropy. Proto v nĕkterŷch pŷpadech mĕnĭme na „ŷidovskĕ obyvatelstvo“. (Pozn. red.)

o lublinském koncentračním táboře. V publikaci „Dokumenty a materiály z doby německé okupace v Polsku“ byly odhaleny dosud neznámé materiály o utrpení Židů z Majdanku.¹¹ Lublinskému táboru jsou také věnovány dva tituly Romana Szewczyka.¹² V prvním autor zachycuje korespondenci administrativy tábora s firmou Paula Reimanna, týkající se obchodu s lidskými vlasy, a v druhém, popisujícím vraždu na zámku v Lublině,¹³ publikoval seznamy vězňů. Obsahují 107 jmen lidí, zastřelených v Majdanku v předvečer osvobození.

Významnou publikací k poznání historie lublinského tábora je práce Ludwika Christianse „Pieńko XX wieku“ (Peklo 20. století).¹³ Autor byl za okupace předsedou Polského červeného kříže v Lublině, organizace, která vedle Hlavní pečovatelské rady pomáhala od února 1943 vězňům dodávkami potravin a léků. Díky tomu měl L. Christians přímý styk s táborem. Hodnotu práce zvyšuje fakt, že byla napsána ještě za okupace na základě vlastního pozorování, rozhovorů s vězni a motáků, které vězňové zaslali Polskému červenému kříži. Autor upozornil především na existenční podmínky, formy pomoci vězňům a formy hromadného vraždění.

Podrobné probádání táborů zahájila v letech 1945–1947 Hlavní komise pro vyšetřování německých zločinů v Polsku. Vyšetřovací práce byly svěřeny oblastním komisím a po shromáždění materiálů byli vytipováni autoři ke zpracování dějin jednotlivých táborů. Problematikou Majdanku se zabýval Zdzisław Łukaszkiwicz, který výsledky šetření komise rozšířil hlavně o dodatečné výpovědi svědků. Práce Z. Łukaszkiwicze „Obóz koncentracyjny i zagłady Majdanek“ (Koncentrační a vyhlazovací tábor Majdanek)¹⁴ byla prvním vědeckým pokusem o nastínění historie lublinského tábora. Je nutno zdůraznit, že většina popisovaných otázek (mj. potravinové přiděly, práce vězňů, organizace „revíru“, transporty), byla tak poprvé řešena systematicky. Nejcenějším oddílem pojednání je kapitola věnovaná bilanci lidských ztrát v táboře. Autor odhadl, že v Majdanku zahynulo asi 360 000 lidí.

Po zvýšeném zájmu o problematiku tábora došlo jak v polské, tak i v cizí literatuře k několikaleté odmlce (1949–1958). Rozsáhlé bádání o historii Majdanku bylo zahájeno až koncem padesátých let. Výzkumné práce byly především soustředěny ve Státním muzeu v Majdanku a bádání bylo zahájeno rozšířením pramenné základny. V celé řadě polských i zahraničních archivů bylo objeveno mnoho dokumentů důležitých pro poznání historie Majdanku. Státní muzeum je získalo převážně formou mikrofilmů a fotokopii.¹⁵ Postupně byly rekonstruovány částečně zničené táborové dokumenty.¹⁶ Velká pozornost byla věnována obohacení archivních materiálů o relace, výpovědi a vzpomínky bývalých vězňů. K tomuto účelu byly pořádány zvláštní soutěže.¹⁷

Velkým krokem kupředu v bádání o historii tábora bylo ustavení vědecké rady při Společnosti péče o Majdanek v r. 1961. Jejím úkolem je rozvíjet iniciativu a koordinovat bádání o historii hitlerovských zločinů na Lublinsku se zvláštním přihlédnutím ke koncentračnímu táboru v Majdanku.¹⁸ Vznik periodika „Zeszyty Majdanek“ (Sešity Majdanku), o něž se zasloužila vědecká rada a Státní muzeum v Majdanku, značnou měrou usnadnil publikování článků a materiálů, pojednávajících o jednotlivých otázkách historie lublinského tábora.

Genezi Majdanku, jednotlivé etapy jeho stavby a funkci táborových objektů a zařízení popsal v několika článcích J. Marszałek.¹⁹ Autor zjistil, že vznik tábora v Lublině byl spojen s plány kolonizace lublinské oblasti nacisty a s přípravou frontové základny pro jednotky SS, působící na „východních územích“. Hlavním investorem stavby tábora bylo II. oddělení Hlavního stavebního úřadu SS, který byl v březnu 1942 přeměněn na skupinu „C“ Hlavní hospodářské správy SS. Naproti tomu přímým investorem, který současně plnil úlohu projekční kanceláře a stavebního dozoru, byla Ústřední stavební správa SS a policie v Lublině. Zjištění změn v koncepci, týkající se velikosti tábora, potvrdilo, že nacisté nakonec ustoupili od rozhodnutí postavit táborový kombinát pro jednorázové umístění 250 000 vězňů.

¹¹) Těsně před osvobozením Lublinu Rudou armádou, 22. 7. 1944, zavraždili nacisté několik set vězňů přímo v objektu zámku, jenž od r. 1939 sloužil jako vězení gestapa. (Pozn. red.)

Potíže, vyplývající ze situace na východní frontě, rozhodly o prozatímním omezení tohoto plánu na poměr 1 : 5. J. Marszałek určil dobu výstavby 280 objektů a táborových zařízení a zdůraznil, že nacisté při výstavbě plně využili pracovní síly jeho vězňů.

Se stavbou tábora částečně souvisí problematika týkající se jeho strážení, což je obsahem článku Z. Murawské.²⁰ Autorka se zabývá takovými otázkami, jako je např. poloha Majdanku, technické zabezpečení tábora ze strany nacistů, ochrana transportů a hospodářských objektů, organizace strážní služby a počet a národnostní složení strážních oddílů SS. Z. Murawská zjistila, že pro jednorázové nasazení stráží bylo určováno 615 až 716 příslušníků SS. Jejich činnost se řídila zvláštními předpisy; dva z nich autorka publikovala v příloze.

Příslušníky SS v Majdanku se širěji zabývala Z. Leszczyńska v článku o personální struktuře esesáckého vedení tábora.²¹ Na pozadí celkového organizačního schématu dokumentovala personální obsazení jednotlivých článků táborové administrativy. Toto pojednání o lidech, zodpovědných za zločiny spáchané v Majdanku a o jejich funkcích v táboře, se stalo výchozím bodem k bádání o celkové organizační struktuře lublinského tábora. Článek uzavírá jmenový seznam 1025 esesáků, činných v Majdanku, a 50 fotografií.

Organizací SS se zabýval také J. Falgowski, který napsal stať o esesáckém zdravotnictví.²²

Od počátku rekonstrukce dějin Majdanku se projevoval zájem o transporty vězňů. Tohoto téma podrobně zpracovala ve dvou článcích Z. Leszczyńska.²³ Autorka zjistila, že v období od října 1941 do 21. července 1944 přijely do Majdanku 694 transporty vězňů. Na základě fotografických údajů i odhadů bylo určeno, že jimi bylo deportováno asi 246 000 osob; mezi vězni převažovali Poláci. Autorka ovšem konstatovala, že dosud zjištěný počet transportů nezahrnuje všechny, které byly do tábora poslány. Dále zjistila, že Majdankem prošli vězňové 51 národností. (K této publikaci je přiložen seznam zjištěných transportů.)

Ve druhém článku se Z. Leszczyńska zabývá transporty, odcházejícími z Majdanku. 43 transporty z lublinského tábora rozdělila na tyto skupiny: 15 jich bylo vypraveno do Osvětimi a táborů v „generální gubernii“; 16 do táborů na území říše a 12 bylo evakuačních, které odešly při vyklizování tábora před blížící se Rudou armádou. Transporty, o nichž se autorka zmiňuje, bylo z Majdanku vyvezeno asi 45 000 osob.

Kromě stať, v nichž se zabývala transporty, publikovala Z. Leszczyńska články, týkající se způsobu evidence vězňů²⁴ a jejich početního stavu v táboře.²⁵ Na základě rekonstruovaných táborových dokumentů se autorce podařilo určit stav vězňů v jednotlivých údobích existence tábora. Jak vyplývá z výsledků jejího bádání, nejvíce byl Majdanek zaplněn v polovině r. 1943. V této době bylo v táboře umístěno asi 22 500 vězňů.

Pro splnění vědeckých i evidenčních úkolů má značný význam jmenná kartotéka vězňů. Proto byla ve Státním muzeu v Majdanku zahájena její rekonstrukce, a to na základě všech dostupných dokumentů. Bylo to nutné, poněvadž originální táborová kartotéka byla zničena během likvidace tábora. Celkem bylo získáno 47 890 personálních karet. Aby bylo možno využít všech informací, které obsahovaly, byla provedena jejich analýza pomocí počítačích strojů, jejichž výsledky publikoval Cz. Rajca.²⁶ Díky analýze personálních údajů bylo zjištěno, že mezi vězni Majdanku se nacházelo 6,2 % dětí mladších než 14 let. Procento této věkové skupiny bylo značně vyšší mezi vězni polské národnosti – dosahovalo hodnoty 13,3 procenta. Vezmeme-li v úvahu státní příslušnost, mezi obyvateli Majdanku převažovali Poláci – 59,8 %, obyvatelé Sovětského svazu – 19,8 % a Československa – 13,3 %.

Některým skupinám vězňů v Majdanku byly věnovány zvláštní publikace. Problémem žen v táboře se zabývala Z. Murawská,²⁷ která popsala genezi a organizaci ženského tábora a řešila otázky spojené s jeho existencí. Tento tábor, který byl nakonec umístěn na jednom

*) Nacisté zavedli název „Generalgouvernement“, jímž označili teritorium té části okupovaného Polska, jež nebyla začleněna přímo do „říše“ (funkci „guvernéra“ vykonával vál. zločinec H. Frank). (Pozn. red.)

z polí*) Majdanku, byl podřízen veliteli lublinského koncentračního tábora, ale měl určitou autonomii. Ženské pole mělo zvláštní administrativu a dozorcí personál, v jehož čele stála Elsa Ehrichová. Z. Murawská zjistila, že do tábora v Majdanku se dostalo asi 37 000 žen, nepočítaje ty, které byly poslány přímo na smrt.

Spolu s ženami byly do Majdanku posílány i děti, hlavně židovské, polské a běloruské. Z. Murawská²⁸ píše v článku na toto téma o plánech Oswalda Pohla, aby byl v Majdanku na jednom z polí organizován zvláštní tábor pro děti. Tento záměr nebyl nakonec realizován a v Majdanku byly děti vězněny spolu s matkami.

Otázce záhuby židů v lublinském táboře věnovali své stati T. Berensteinová a A. Rutkowski.²⁹ Zabývali se takovými problémy, jako např. transportem židovských vězňů z různých států, existenčními podmínkami v táboře, využitím pracovní síly, exterminací a hnutím odporu. Mnoho místa autoři věnovali hromadnému vyhlazování židovských vězňů plynem a zastřelením a hromadné popravě dne 3. listopadu 1943, při níž bylo zastřeleno přes 18 tisíc židů. Nutno připomenout, že rovněž A. Eisenbach³⁰ se v rozsáhlé monografii, věnované vyhlazení židů, zabýval mj. problémem jejich vyhubení v Majdanku, a to v souvislosti s celkovou politikou hitlerovského režimu vůči židovskému obyvatelstvu. Problémem deportací českých židů z Terezína do Majdanku se zabývali ve své knize K. Lagus a J. Polák.³¹

Zvláštní práci věnoval Cz. Rajca³² vězňům Majdanku, pocházejícím z venkova. Autor přihlížel k motivům věznění v koncentračním táboře, národnosti vězněných a době, kdy se dostali do tábora, rozdělil tyto vězně do následujících skupin: rukojmí (byli do tábora odvlékáni po celou dobu jeho existence), rolnické rodiny ze SSSR, posílané do Majdanku od února 1943 do března 1944 a rolnické rodiny ze Zamojska, vězněné v táboře během „pacifikace“ v letních měsících a v polovině roku 1944. Celkem se v Majdanku nacházelo asi 57 tisíc obyvatel z venkova. Tak vysoký počet vězňů z řad rolníků tvořil specifikum Majdanku a odlišoval jej od jiných koncentračních táborů.

Nutno též připomenout biografickou publikaci J. Falgowského,³³ věnovanou lékaři J. Řihovi, který zahynul v Majdanku v r. 1943. MUDr. Jan Řiha pocházel z Moravské Ostravy; byl zatčen v říjnu 1939 a do Majdanku přivezen v prosinci r. 1941 z Dachau spolu s českým lékařem dr. Zdeňkem Wiesnerem.

Z otázek, týkajících se celého tábora a majících zásadní vliv na situaci všech vězněných, byly vyčerpávajícím způsobem zpracovány existenční podmínky a otázky spojené s pracovním nasazením a pomocí, poskytovanou vězňům zvenčí.

Existenčním podmínkám je věnován článek Z. Murawské.³⁴ Autorka v něm zpracovala tato témata: ubytovací a hygienické podmínky, vězeňský oděv, režim dne, jídlo, tresty a týrání. Nelidské ubytovací podmínky, nedostatečný oděv, hladové přídělky potravin a časté týrání vězňů byly příčinou vysoké úmrtnosti. Nejtěžší byly podmínky života nemluvnat a malých dětí i starších lidí v táboře. Bohužel, jak konstatuje autorka, určit – byť jen přibližně – počet osob, které zahynuly v důsledku nelidských podmínek, je nemožné. V dopise O. Pohla,³⁵ adresovanému H. Himmlerovi stálo, že koeficient úmrtnosti mužů v Majdanku v srpnu 1943 činil 7,67 ‰ a žen 4,41 ‰; v některých koncentračních táborech byl tento index nižší.

Článek A. Wiśniewské³⁵ se týká problému práce vězňů v Majdanku. Jsou v něm řešeny otázky, spojené s prací vězňů, a to v kontextu cílů a úkolů hitlerovských koncentračních táborů, v souvislosti s organizováním práce vězňů v táboře Majdanek, s druhem a charakterem vykonávané práce, pracovními podmínkami a vlivem pracovního nasazení na formy a projevy hnutí odporu v táboře. K článku je připojen seznam vězeňských komand Majdanku z let 1942–44. Tato komanda byla zaměstnána na stavbě tábora, při pracích ve vlast-

*) Ve velkých koncentračních táborech bylo užíváno termínu „Feld“ (pole) pro jednotlivá oddělení tábora, v nichž se nacházely ubikace vězňů. (Pozn. red.)

***) Oswald Pohl, generál SS, velitel Hlavní hospodářské správy SS, která od dubna 1942 řídila všechny koncentrační tábory. (Pozn. red.)

ním táboře a kromě toho pracovala pro různé firmy a instituce, nacházející se mimo něj. Při všech těchto pracích bylo v červenci 1943 nasazeno přes 10 000 vězňů Majdanku. V závěru autorka zdůrazňuje, že základním cílem práce vězňů byla jejich záhuba, již bylo dosahováno nucením vyhladovělých vězňů k maximálnímu výkonu pod dozorem krutých esesáků.

Tragické postavení vězňů zmiřovala v určitém stupni pomoc jejich rodin a charitativních organizací, o čemž pojednává článek A. Wiśniewské.³⁶ Více než rok probíhala tato činnost nelegálně a jejím iniciátorem byla veřejnost Lublinu. Souhlas k péči o vězně Majdanku obdrželo lublinské oddělení Hlavní pečovatelské rady*) teprve v únoru r. 1943. Toto oddělení úzce spolupracovalo s Polským červeným křížem a usnadňovalo práci nelegálním organizacím. Základní pomoc spočívala v dodávání potravin do tábora, určených pro všechny vězně, i individuálních balíčků. Jak zjistila autorka, od února 1943 do června 1944 bylo do tábora dopraveno 89 000 takových balíčků. Stejně byla důležitá lékařská pomoc. Velkým úspěchem Hlavní pečovatelské rady bylo získání souhlasu táborových orgánů k očkování vězňů proti nakažlivým nemocem. Autorka v závěru článku uvádí: „I když akce pomoci plně neuspokojovala všechny potřeby vězňů, zachránila mnoho lidských životů.“

Větší zisk než z práce vězňů přinášela III. říší loupež jejich majetku. Tímto problémem – pokud jde o Majdanek – se zabýval J. Kasperek.³⁷ Nejvíce hodnotných předmětů, klenotů a peněz pocházelo od židovských vězňů Majdanku. Jak vyplývá z autorových výpočtů, každý židovský vězeň odevzdával administrativě tábora průměrně 103 marky, což dává celkovou sumu 12 000 000 marek. Ještě větší hodnotu měly uloupené drahé předměty a klenoty. Pouze ze 2 transportů z května 1942 bylo získáno 999 hodiněk a 433 zlaté snubní prstěny. Podrobnější fakta o uloupených předmětech nejsou známa, poněvadž tyto záležitosti byly přísně tajné a dokumentace byla nacisty zničena. Peníze a klenoty, které se dostávaly do táborů s transporty vězňů, umožňovaly esesákům snadno se obohacovat. Aféry, které byly s tím spojeny, autor vylíčil v závěrečné části článku.

Významným faktorem v úsilí o přežití bylo táborové hnutí odporu. Dosud se tímto problémem jako celkem nezabývala žádná zvláštní publikace. Byly však zpracovány jednotlivé formy odporu vězňů v Majdanku. I. Caban a Z. Mańkowski³⁸ provedli analýzu zpráv o situaci v táboře, které „Zastoupení vlády Polské republiky ve vlasti***“ dostávalo od svých buněk působících mimo jiné i v Majdanku. Přátelská vzájemná pomoc se stala tématem článku E. Rosiakové,³⁹ která napsala, že nelegální formy sebeobranu vězňů je připravovaly k uskutečňování vlastního hnutí odporu. Různé projevy kulturního života a jejich vliv na boj o přežití a zachování lidské hrdosti se staly předmětem bádání Z. Murawské.⁴⁰ Podobnou úlohu v kulturní činnosti měl v hnutí odporu i náboženský život vězňů. Tento problém je rozebrán v článku B. Fiałowé,⁴¹ která věnovala zvláštní pozornost vlivu náboženství na morální postoj vězňů. E. Dzidosz⁴² a J. Marszałek⁴³ upozornili na tak významnou formu hnutí odporu, jakou byly útky. Ukázali příčiny, způsoby, druhy a trasy více než 30 úteků jednotlivců i skupin vězňů, při nichž z Majdanku uprchlo asi 250 osob. J. Marszałek,⁴⁴ popisující hlavní problémy hnutí odporu v táboře na Majdanku, se zabýval politickými organizacemi, působícími v táboře, jejich strukturou, ideovým zaměřením a formami působení. Zvláštní pozornost autor věnoval organizaci „Orzel“ („Orel“), založené vězni a spojené s Polskou dělnickou stranou a Národní stranou, a táborové organizaci „Armia Krajowa“ („Zemská armáda“),***) kterou založili zatčení členové organizace, věznění v Majdanku.

Majdanku – jako většině koncentračních táborů – byly podřízeny pobočky. Zvláštní publikace se týkají poboček Majdanku ve Varšavě,⁴⁵ v Lublině v Lipové ulici⁴⁶ a v Budzyni

*) Polská organizace pro sociální pomoc, jejíž činnost byla nacisty povolena. (Pozn. red.)

***) „Delegatura Rządu RP na Kraj“ – orgán polské emigrační vlády, tajně vytvořený v okupované zemi. (Pozn. red.)

****) Odbojové hnutí, organizované a řízené polskou vládou v Londýně a jejími polit. zástupci doma. (Pozn. red.)

u Krašniku.⁴⁷ Souhrnně byl problém poboček řešen v článku Cz. Rajci.⁴⁸ Jak vyplývá z dosavadního bádání, které nelze považovat za konečné, Majdanku bylo v různých obdobích podřízeno 12 filiálních táborů, které byly zakládány za účelem maximálního využití pracovní síly vězňů v podnicích přímo řízených organizací SS. Specifikou Majdanku byl fakt, že téměř všechny filiálky měly něco společného s „akcí Reinhard.“⁴⁹ Převažovali v nich židovští vězňové a základním cílem jejich práce byla exploatace majetku, uloupeného v průběhu vysídlení a vyvraždění židů.

Na základě článků, publikovaných do r. 1965, a vlastního výzkumu archivních materiálů, vypracovali E. Grýn a Z. Murawská stručný nástin historie lublinského koncentračního tábora.⁴⁹ V této knize podali souhrn informací o vzniku tábora a jeho organizaci, o transportech, životních podmínkách vězňů a jejich pracovním nasazení, o tzv. revírech, o týrání a formách hromadného ničení, o ženách a dětech v táboře, o drancování majetku, o pomoci přicházející zvenčí, hnutí odporu v Majdanku a o osvobození tábora. Tato kniha, která je dosud jediným přehledným dílem o Majdanku, vyšla v několika reedicích. Její význam pro popularizaci znalosti o táboře zvyšuje fakt, že byla vydána v 5 jazykových verzích.

Hovoříme-li zde o stavu bádání v Majdanku, nemůžeme opomenout edici pramenů, které rozšiřují informace o tomto táboře a současně tvoří základnu výzkumné práce. Zvláště významné jsou publikace dokumentů z bývalé táborové kanceláře.

Neobyčejně zajímavou sbírku materiálů, dokazujících vraždění vězňů plynem, publikovala A. Toniaková.⁵⁰ Tyto dokumenty tvoří téměř kompletní korespondence správy tábora Majdanku s firmou „Tesch a Stabenow“. (Tato firma zprostředkovala dodávku plynu Cyklon B do Majdanku.) Rozsáhlý úvod pojednává o způsobech plynování, o působení Cyklonu B na lidský organismus, o technickém stavu plynových komor a výběru a posílání vězňů k záhubě v nich. Autorka, analyzující publikovanou korespondenci, zjistila, že v době od 29. července 1942 do 3. července 1944 obdržela administrativa tábora 7711 kg Cyklonu B.

Táborové dokumenty, týkající se obchodu s lidskými vlasy, publikoval E. Dziadosz.⁵¹ Převažuje mezi nimi korespondence velitelství tábora s firmou Paula Reimanna, kde se zpracovávala surovina tohoto druhu. Kromě této korespondence byla rovněž objevena hlášení velitelství Majdanku Hlavní hospodářské správě SS (WVHA), pojednávající o množství ustrížených a poslaných vlasů. Z nich vyplývá, že v období od září 1942 do března 1944 bylo z Majdanku odesláno 730 kg lidských vlasů firmě P. Reimanna.

Zajímavým doplněním dokumentů z bývalé kanceláře tábora je výpověď šéfa krematoria Ericha Muhsfeldta před polskými soudními orgány v roce 1947, publikovaná A. Żmijewską-Wisniewskou.⁵² A. Wisniewská, která zpracovala Muhsfeldtův životopis a provedla analýzu dokumentární hodnoty jeho relace, píše: „Výpověď staví do nového světla věci málo známé a sporné. Týká se to především existence tábora, tzn. jeho výstavby a prvních vězňů. Nacházíme zde relativně přesné zprávy o popravách, prováděných hromadně na území tábora, a především v Krępieckém lese. (...) Na základě jeho výpovědi známe přesné údaje o technologii spalování mrtvol, o popravě dne 3. listopadu 1943, její přípravě, o jejím průběhu a výsledku a také zprávy o likvidaci Sonderkommandu.“⁵³

Vyhlazení slovenských židů, v němž neblahou roli sehrál i Majdanku, je věnována edice pramenů, kterou zpracovala L. Rotkirchenová.⁵³ V této publikaci jsou, kromě německých dokumentů, pojednávajících o transportech německých židů do Osvětimi a Majdanku, zařazeny také vzpomínky. Z nich je třeba uvést velmi zajímavou relaci neznámého vězně, který uprchl v červnu r. 1942 z lublinského tábora. Ve vyprávění, napsaném bezprostředně po útěku, podrobně vylíčil životní podmínky v Majdanku v první polovině r. 1942, strukturu tábora, formy vyhlazování vězňů i průběh vlastního útěku.

O útěcích vězňů z Majdanku pojednávají dokumenty, které publikoval Cz. Rajca.⁵⁴ Jsou

⁴⁷) Plán na vyhubení židů v Polsku, s jehož realizací se započalo r. 1942. (Pozn. red.)

⁴⁸) Skupiny vězňů, kteří museli odstraňovat mrtvolky z plyn. komor a obsluhovat kremační pece. (Pozn. red.)

to zatykače policejních a vojenských orgánů, týkající se pronásledování 36 uprchlíků z Majdanku a jeho poboček v Lublině.

Podobný charakter, jaký má uvedená relace anonyma ze Slovenska, mají i edice ilegální vězeňské korespondence, které byly připraveny Z. Hirszem⁵⁵ a Z. Wójcikowskou.⁵⁶ Z. Hirsch zpřístupnil motáky H. J. Szcześniowského, poslané K. Jarosińské od srpna r. 1943 do dubna r. 1944. Informují o situaci v Majdanku a podrobně je v nich popsána poprava 3. listopadu 1943. Z. Wójcikowska publikovala 41 motáků od několika vězňů. Většinou byly posílány S. Malmowé. Jejich autoři prosí o pomoc a popisují úlohu Majdanku jako vyhlazovacího tábora. Důležitý je moták, který poslal P. Dabek B. Postowiczovi; autor se v něm zmiňuje o plánu vězňů na zničení tábora a prosí, aby Lidová garda*) propašovala do tábora zbraně a munici.

Důležitými dokumenty pro historii Majdanku jsou vzpomínky bývalých vězňů tohoto tábora. Jejich hodnotu zvyšuje fakt, že ze spisů táborové kanceláře se dochovaly pouze zlomky. Častokrát je historik, rekonstrující historii tábora, odkázán pouze na paměť lidí, kteří v něm byli vězněni. Mnohé z historie koncentračních táborů se ani nemožlo odrazit v nacistických dokumentech. K takovým problémům náleží: hnutí odporu, soužití vězňů, charakteristika příslušníků SS, existenční podmínky a týrání vězňů. Pro široký okruh čtenářů jsou tyto vzpomínky často jediným zdrojem znalostí o tom, čím byly koncentrační tábory.

Od roku 1961 byla vydána celá řada titulů, přinášejících vzpomínky na Majdanek.⁵⁷ Jejich hodnota jako pramene k poznání historie tábora závisí ve velké míře na době, kdy byly vzpomínky sepsány, na postavení, které bývalý vězeň v táboře zaujímal, a na jeho vyjadřovacích schopnostech.

Z vydaných relací zvláštní pozornost zasluhují vzpomínky J. Kwiatkowského, který začal zaznamenávat své prožitky a pozorování ihned po osvobození. Poněvadž určitou dobu pracoval jako pisar' v hlavní kanceláři tábora, měl přístup k části dokumentů o vězních. Je pochopitelné, že i v jiných vzpomínkách je možno nalézt mnoho materiálu k různým otázkám historie lublinského koncentračního tábora.

S dějinami hitlerovských koncentračních táborů je neoddělitelně spjat problém zodpovědnosti za zločiny, které tam byly spáchány. Pokud jde o Majdanek, zpracovali toto téma H. Domański a W. Rzewuski.⁵⁸ Z výsledků jejich bádání vyplývá, že do r. 1970 bylo polskými i zahraničními soudy potrestáno 115 členů esesácké správy koncentračního tábora v Majdanku. Všichni zločinci však potrestáni nebyli. Proto pátrací oddělení Hlavní komise pro vyšetřování hitlerovských zločinů v Polsku zahájilo komplexní vyšetřování zločinů, spáchaných v Majdanku. Autoři uvedené stati poznamenávají, že Hlavní komise předala v průběhu vyšetřování do NSR a Rakouska materiály o 21 dosud nepotrestaných zločincích z Majdanku.

Jak vyplývá z uvedeného stavu bádání, většina klíčových problémů z historie lublinského tábora již byla zcela nebo alespoň zčásti zpracována. V nejbližší době bude proto možno připravit kolektivně zpracovanou podrobnou monografii o Majdanku.

*) Gwardia Ludowa – partyzánské hnutí, organizované a řízené Polskou dělnickou stranou. (Pozn. red.)

POZNÁMKY

- 1 K. Marczevska, W. Ważniewski: *Obóz koncentracyjny na Majdanku w świetle akt Delegatury Rządu RP na Kraj, Zeszyty Majdanka, sv. VII (1972), str. 164—248; J. Marszałek, Uwagi wstępne do dokumentu: Obóz na Majdanku, Raport Komórki Więziennej Delegatury Rządu z 1944 r. o Pawtaku, Oświęcimiu, Majdanku i Ravensbrück, Najnowsze Dzieje Polski 1939—1945, sv. XII (1968), str. 215—225.*
- 2 J. Gajowniczek: *Obóz koncentracyjny na Majdanku w świetle „Dziennika Polskiego” i „Dziennika Żołnierza” z lat 1941—1944, Zeszyty Majdanka, sv. VII (1972), str. 242—261.*
- 3 A. Trepłński: *Trzy tygodnie na Majdanku, Otwock 1943.*
- 4 *Zpráva Polsko-sovětské mimořádné komise pro vyšetřování německých zločinů, spáchaných ve vyhlazovacím táboře Majdanku v městě Lublinu, Moskva 1944. Vyšla v těchto verzích: anglické, bulharské, české, francouzské, ruské, španělské a německé.*
- 5 B. Gorbatov: *Tábor v Majdanku, Moskva 1944.*
- 6 E. Kriger: *Německá továrna na smrt v Lublině, Moskva 1944.*
- 7 K. Simonov: *Vyhlazovací tábor, Moskva 1944. Kromě toho vyšla verze anglická, česká, francouzská, ruská, slovinská a německá.*
- 8 *Majdanek, Rozprawa przed Specjalnym Sądem Karnym w Lublinie, Moskva 1944.*
- 9 *Majdanek w świetle faktów i dokumentów, Krakow 1945; P. Sobolewski, I. Zagórowska: Majdanek. Za drutami zagłady, Krakow 1945. Poslední titul vyšel též v ruské verzi.*
- 10 M. K., *Pole piąte. Piekło kobiet na Majdanku, Gazeta Lubelska 1944, č. 22—31; M. Krasulanka, Z więziennych wspomnień, Terror niemiecki na Zamojszczyźnie 1939—1944, Wydawnictwo Materialów do Dziejów Zamojszczyzny w latach 1939—1944, pod redakcją Z. Klukowskiego, sv. I, Zamość 1945, str. 34—67; Z. Sachnowski, Ucieczka, Życie Warszawy 1947, č. 114—125; J. Kowal, Dwóch za stu, Wolni Ludzie, 1947, č. 13; T. Stabholz, Sedm pekel, Stuttgart 1947; M. Sztrygler, Majdanek, Buenos Aires 1947; K. Tarasiewicz, Hallo, Hallo, tu radio Majdanek, Wolni Ludzie, 1948, č. 2.*
- 11 *Dokumenty i materiały z czasów okupacji niemieckiej w Polsce, sv. I, Obozy, zprac. M. Hochberg-Mariańska, N. Gruss, Krakow, 1947, str. 271—175.*
- 12 R. Szewczyk, *Z dziejów Majdanka, Lublin 1945; R. Szewczyk, Mord na Zamku Lubelskim w dniu 22 lipca 1944 roku, Varšava 1946.*
- 13 L. Christians: *Piekło XX wieku. Zbrodnia, hart ducha i miłosierdzie, Varšava 1946.*
- 14 Z. Łukaszewicz, *Obóz koncentracyjny i zagłady Majdanek, Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, sv. IV (1948), str. 63—105.*
- 15 *Stav archiválii před r. 1962 je popsán v článku: F. Marciak, J. Marszałek, Akta Archivum Państwowego Muzeum na Majdanku, Archeion, sv. XXXVII (1962), str. 207—228.*
- 16 Z. Leszczyńska, *Rekonstrukcja dokumentów b. kancelarii obozu koncentracyjnego na Majdanku, Archeion.*
- 17 Cz. Rajca, E. Rostał, *Ocena pamiątek nadesłanych na konkurs, Zeszyty Majdanka, sv. III (1969), str. 286—291; T. Mencil, Konkurs na wspomnienia dotyczące pomocy społeczeństwa Lubelszczyzny ofiarom terroru hitlerowskiego, Zeszyty Majdanka, sv. VII (1972), str. 272—274.*
- 18 T. Mencil, *Rada Naukowa Towarzystwa Opieki nad Majdankiem, Zeszyty Majdanka, sv. IV (1969), str. 365.*
- 19 J. Marszałek, *Geneza i początki budowy obozu koncentracyjnego na Majdanku, Zeszyty Majdanka, sv. I (1965), str. 15—70; J. Marszałek, Budowa obozu koncentracyjnego i ośrodka masowej zagłady na Majdanku w latach 1942—1944, Zeszyty Majdanka, sv. IV (1969), str. 21—90; J. Marszałek, Centralny Zarząd Budowlany SS i Po-*

- licji w Lublinie, *Zeszyty Majdanka*, sv. VI (1972), str. 5—45; J. Marszałek, *Rola Centralnego Zarządu Budowlanego SS i Policji w Lublinie w budowie obozu na Majdanku*, sv. VII (1973), str. 51—94.
- 20 Z. Murawska, *System strzeżenia i sposoby izolacji więźniów w obozie koncentracyjnym na Majdanku*, *Zeszyty Majdanka*, sv. I, (1965), str. 76—128.
 - 21 Z. Leszczyńska, *Struktura osobowa władz obozu koncentracyjnego na Majdanku*, *Zeszyty Majdanka*, sv. II (1967), str. 22—91.
 - 22 J. Falgowski, *Essowska służba zdrowia w obozie na Majdanku*, *Przegląd Lekarski*, roč. XXVI, série II, č. 1, Krakov 1970, str. 272—273.
 - 23 Z. Leszczyńska, *Transporty więźniów do obozu na Majdanku*, *Zeszyty Majdanka*, sv. IV (1969), str. 174—231; Z. Leszczyńska, *Transporty więźniów z obozu na Majdanku*, *Zeszyty Majdanka*, sv. V (1971), str. 118—139.
 - 24 Z. Leszczyńska, *Sposoby ewidencji więźniów obozu koncentracyjnego na Majdanku*, *Zeszyty Majdanka*, sv. VIII (1976), str. 34—351.
 - 25 Z. Leszczyńska, *Stany liczbowe więźniów obozu koncentracyjnego na Majdanku*, *Zeszyty Majdanka*, sv. VII (1973), str. 5—37.
 - 26 Cz. Rajca, *Analiza danych personalnych więźniów Majdanka*, *Zeszyty Majdanka*, sv. VII (1973), str. 38—50.
 - 27 Z. Murawska, *Kobiety w obozie koncentracyjnym na Majdanku*, *Zeszyty Majdanka*, sv. IV (1969), str. 91—198; Z. Murawska, *Udręki kobiet*, *Kamena* č. 17 z r. 1963.
 - 28 Z. Murawska, *Dzieci w obozie koncentracyjnym na Majdanku*, *Zeszyty Majdanka*, sv. č. v. (1971), str. 140—157; Z. Murawska, *Dzieci w obozie koncentracyjnym na Majdanku*, *Zbrodnie hitlerowskie na dzieciach i młodzieży polskiej 1939—1945*, *Varšava* 1968, str. 38—43.
 - 29 T. Berenstein, A. Rutkowski, *Żydzi w obozie koncentracyjnym na Majdanku*, *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, č. 58 (1966), str. 6—21.
 - 30 A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, *Varšava*, 1961.
 - 31 K. Lagus, J. Polák, *Město za mřížemi*, *Praha* 1964.
 - 32 Cz. Rajca, *Chłopi w obozie koncentracyjnym na Majdanku*, *Studia z dziejów ruchu ludowego 1971*, (Varšava) 1971, str. 38—66.
 - 33 J. Falgowski, *Dr. Jan Říha*, *Przegląd Lekarski*, roč. XXVI, série II, č. 1, Krakov 1970, str. 272—273.
 - 34 Z. Murawska, *Warunki egzystencji więźniów w obozie koncentracyjnym na Majdanku*, *Zeszyty Majdanka*, sv. IX (1977), str. 31—82.
 - 35 A. Wiśniewska, *Problem pracy więźniów w obozie koncentracyjnym na Majdanku*, *Zeszyty Majdanka*, sv. V (1971), str. 59—117.
 - 36 A. Wiśniewska, *Organizacyjny i materialny wkład lubelskiej Rady Głównej Opiekuńczej w dzieło pomocy dla Polaków osadzonych na Majdanku*, *Zeszyty Majdanka*, sv. VIII (1975), str. 5—33.
 - 37 J. Kasperek, *Grabież mienia w obozie na Majdanku*, *Zeszyty Majdanka*, sv. VI (1972), str. 46—97.
 - 38 I. Caban, Z. Mańkowski, *Informacje o obozie na Majdanku w aktach Delegatury Rządu na Kraj*, *Zeszyty Majdanka*, sv. II (1967), str. 97—122.
 - 39 E. Rosiak, *Niektóre formy samoobrony psychicznej więźniów Majdanka*, *Zeszyty Majdanka*, sv. V (1971), str. 158—176.
 - 40 Z. Murawska, *Twórczść za drutami*, *Kamena* 1964, č. 16; Z. Murawska, *Przejawy życia kulturalnego w obozie koncentracyjnym na Majdanku jako forme samoobrony więźniów*, *Materiały na konferencję naukową*, *Lublin*, 1974.
 - 41 B. Fiała, *Życie religijne więźniów w niemieckim obozie koncentracyjnym*, *Roczniki Humanistyczne*, sv. 24 (1976), str. 195—228.
 - 42 E. Dziadosz, *Majdanek walczący*, *Za Wolność i Lud*, 1971, č. 7—8.
 - 43 J. Marszałek, *Ucieczki z Majdanka*, *Kalendarz Lubelski na rok 1969*, *Lublin* 1968, str. 56—65.

- 44 J. Marszałek, Majdanek, *Materiály z vědecké konference o stavu bádání a hlavních problémech hnutí odporu v koncentračních táborech ze dne 6. 12. 1973*, *Zeszyty Majdanka*, sv. VIII (1975), str. 118—127.
- 45 I. Berenstein, A. Rutkowski, *Obóz koncentracyjny dla Żydów w Warszawie*, *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, č. 62 (1967), str. 3—32.
- 46 Cz. Rajca, *Lubelska filia Niemieckich Zakładów Zbrojeniowych*, *Zeszyty Majdanka*, sv. IV (1969), str. 237—239.
- 47 B. Wróblewski, *Obóz w Budzynie*, *Zeszyty Majdanka*, sv. V (1971), str. 179—192.
- 48 Cz. Rajca, *Podobozy Majdanka*, *Zeszyty Majdanka*, sv. IX (1977), str. 83—109.
- 49 E. Gryń, Z. Murawska, *Obóz koncentracyjny Majdanek, III. rozšířené vydání*, Lublin 1976. *Kromě toho v anglické, francouzské, ruské a německé verzi.*
- 50 A. Toniak, *Korespondencja w sprawie dostawy gazu cyklonu B do obozu na Majdanek*, *Zeszyty Majdanka*, sv. II (1967), str. 130—170.
- 51 E. Dziadosz, *Stosunki handlowe obozu koncentracyjnego na Majdanku z firmą Paula Reimanna*, *Zeszyty Majdanka*, sv. II (1967), str. 171—204.
- 52 A. Żmijewska-Wiśniewska, *Ześnanie szejfa krematorium Ericha Muhsfeldta na temat byłego obozu koncentracyjnego w Lublinie (Majdanek)*, *Zeszyty Majdanka*, sv. I (1965), str. 133—148.
- 53 L. Rotkirchen, *Vyhlazení slovenských židů. Sbirka dokumentů a materiálů, Jeruzalém 1961 (v hebrejštině).*
- 54 Cz. Rajca, *Dokumenty dotyczące ścigania zbiegłych więźniów Majdanka*, *Zeszyty Majdanka*, sv. VIII (1975), str. 215—224.
- 55 Z. Hirsz, *Korespondencja z Majdanka Henryka Jerzego Szcześniewskiego, VIII, 1943 IV 1944*, *Zeszyty Majdanka*, sv. II (1967), str. 207—232.
- 56 *Listy z Majdanka, Opracowanie i wstęp Z. Wójcikowska*, Lublin 1962.
- 57 T. Garczyński, *Więzień nr 3873*, Lublin 1961; T. Czajka, *Czerwone punkty*, Lublin 1962; M. Gryta, *Byłem numerem*, Lublin 1962; J. Korcz, *Na Majdanku, Pamiętniki nauczycieli z obozów i więzień hitlerowskich 1939—1945*, Varšava 1962, str. 620—690; M. Caban, *Powót za rzeki Styks*, Varšava 1964; F. Stęjwa, *Więzień III pola*, Lublin 1964; J. Kwiatkowski, *485 dni na Majdanku*, Lublin 1966; F. Jackiewicz, *Byłem więźniem Majdanka*, Lublin 1967; M. Rychlik, *Śmierć daje życie*, Krakov 1967; D. Brzosko-Mędryk, *Niebo bez ptaków*, Varšava 1968; J. Michalak, *Nr 3273 miał szesnaście lat*, Varšava 1969; Z. Pawlak, *Przeżyłem*, Varšava 1969; A. Stanisławski, *Pole śmierci*, Lublin 1969; R. Sztaba, *O niektórych więźniach Majdanka*, *Przegląd Lekarski*, roč. XXV, série II, č. 1 (1969), str. 173—177. *Jesteśmy świadkami, Wspomnienia więźniów Majdanka, Wstęp i opracowanie Cz. Rajca, E. Rosiak, A. Wiśniewska*, Lublin 1969 (wzpomínky 23 bývalých vězňů Majdanku); V. Dęgtarev, *Zwycięzając śmierć*, Lublin 1970; S. Perzanowska, *Gdy myślił do Majdanka wracając*, Lublin 1970; D. Brzosko-Mędryk, *Matylda*, Varšava 1970; S. Chwiejczak, *Kolczasty trakt*, Lublin 1971; S. Konopka, *Od Majdanka do Litomierzyca, Garść luźnych wspomnień z życia za drutami*, *Archiwum Historii Medycyny*, seš. 1, (1970), str. 105—128; K. Wdzięczny, *Zwariowane komando (wzpomínky z Majdanku)*, *Za Wolność i Lud*, 1973, č. 14—16; J. Zakrzewski, *A my żyjemy dalej*, Lublin 1976; F. Panz, *Prawo pięści*, Varšava 1977.
- 58 H. Domański, W. Rzewuski, *Procesy zbrodniarzy Majdanka i stan aktualnie prowadzonych śledztw*, *Zeszyty Majdanka*, sv. V (1971), str. 33—58.

NUCENÁ TÁBOROVÁ KONCENTRACE CIKÁNŮ V DUBNICI NAD VÁHOM CTIBOR NEČAS

V letech 1939—1945 žilo na slovenském území — s výjimkou Žitného ostrova a dalších oblastí jižního Slovenska, okupovaných Maďarskem — podle odhadů — o něco málo méně než 100 000 Cikánů, kteří byli vystaveni nelítostné rasové diskriminaci a perzekuci.¹

Nehledě na zvláštní postavení německé menšiny, rozdělával zákon o státním občanství slovenské obyvatelstvo v podstatě do dvou skupin, totiž na státní občany a na cizí živly. Pouze příslušníci první z těchto skupin mohli být plnoprávným subjektem veřejných a politických práv. Státního občanství byli zbaveni především Židé a židovští míšenci. Pokud šlo o cikánské obyvatelstvo, uplatňoval se v jeho případě dvojitý postup. Do „slovenské pospolitosti“ mohli být pojatí pouze Cikáni, kteří žili řádným životem, měli stálé bydliště i zaměstnání a svou výchovou, mravně-politickou spolehlivostí a působením na veřejnosti se nelišili od ostatního obyvatelstva. Cikáni, kteří těmto podmínkám nevyhovovali, nemohli být pokládáni za slovenské státní občany.

K bližšímu vymezení těchto pojmů došlo z podnětu ministerstva národní obrany, které při zjišťování původu vojenských osob chápalo za Cikány jenom takové příslušníky cikánské rasy, kteří neměli stálé bydliště. Takto určený obsah doplnila 18. VI. 1940 zvláštní vyhláška ministerstva vnitra, podle níž byly cikánského původu všechny osoby, které měly oba rodiče Cikány a které kočovaly nebo žily usedlým životem, ale vyhýbaly se práci.

Legislativně byla diskriminace Cikánů poprvé vyjádřena v branném zákoně a v nařízení o pracovní povinnosti. Podle branného zákona z 18. I. 1940 se nemohli odvedenci cikánského původu stát vojenskými osobami, a proto byli ze slovenské armády propouštěni, aniž jim byly ponechány získané vojenské hodnosti. Prezenční službu pak Cikáni nevykonávali ve vojenských, nýbrž ve zvláštních pracovních jednotkách. Zásada, že si cikánští podobně jako židovští odvedenci odbyvali vojenskou povinnost v podobě pracovní služby, měla za následek jejich vyloučení z branné výchovy. To pak poskytlo záminku k dalšímu opatření, jímž se stalo nařízení o dočasné úpravě pracovní povinnosti z 29. V. 1940. Nařízení mělo za následek především antisemitské zaměření, kdežto v cikánské otázce se stalo východiskem dalšího postupu proti slovenským Cikánům.

Mezitím připravoval nacistický režim v říši a v okupovaných evropských zemích cestu k likvidaci cikánského obyvatelstva. O těchto přípravách se na Slovensku dobře vědělo, neboť už 30. XI. 1942 obdržela kriminální ústředna v Bratislavě votum, podle něhož pozval ředitel říšského kriminálního úřadu slovenské zástupce do Berlína, aby jim podal k řešení cikánské otázky potřebné rady a pokyny. Z oficiálně nabídnutých říšských zkušeností převzali však slovenští fašisté pouze několik dílčích podnětů, které pak uplatňovali v domácích poměrech ve značně volném provedení.

Z korespondence ministerstva vnitra vysvítá, jakoby nekompromisnímu řešení otázky slovenských Cikánů bránily těžkosti hospodářské povahy, zejména nedostatek financí. Skutečné důvody bude však třeba hledat jinde. Cikánského obyvatelstva žilo totiž na slovenském území poměrně mnoho a jeho odstranění se nedalo provést oním způsobem, který byl uplatněn v říši a v okupovaných zemích střední Evropy. Navíc

nebyly majetkové poměry slovenských Cikánů pro arizaci tak lákavé, jako tomu bylo v případě deportovaných slovenských židů.

Říšským výnosům o preventivním potírání zločinnosti a o boji proti tzv. cikánskému zlořádu se přiblížily jenom v několika ustanoveních vyhlášky slovenského ministerstva vnitra. První z těchto vyhlášek, publikovaná 20. IV. 1941, obsahovala zákaz kočování a nařizovala odstranit cikánská obydlí z blízkosti cest. Druhá vyhláška, vydaná 23. VI. 1943, obsahovala vedle opakovaných příkazů kočovným a usedlým Cikánům také pokyny k sestavování seznamů cikánských osob, které připadaly v úvahu pro soustředění v plánovaných koncentračních táborech.

Nucená koncentrace se uskutečnila ve zvláštních pracovních útvarech. Tyto instituce byly poprvé otevřeny v r. 1941 (Most na Ostrove, Očová — Horárňa Trnavy), zaměřovaly se na exploataci nepříliš početných árijských asociálů a byly v provozu jenom v letních a podzimních měsících. V pracovních útvarech z r. 1942 (Bystré nad Topľou, Hanušovce nad Topľou, Jarabá, Nižný Hrabovec, Petič) byli soustředováni vedle asociálů především Cikáni; také tyto útvary měly sezónní charakter a s výjimkou jediného byly na podzim likvidovány.² Všechny časově následné pracovní útvary měly trvalejší pracovní příležitost a zařazení tu mohli pracovat i v zimním období.

Na rozdíl od původních záměrů staly se tak pracovní útvary pouze projevem přísnějšího postupu proti asociálům, mezi nimiž převládali Cikáni, nikoliv však místem koncentrace cikánského obyvatelstva nebo snad řešením jeho otázky. Tomuto účelu měl sloužit až zajišťovací tábor pro Cikány v Dubnici nad Váhom, který na místě zrušeného pracovního útvaru zřídilo ministerstvo národní obrany s platností od 2. XI. 1944. Ke zřízení dalších zajišťovacích táborů pro Cikány neměl klerofašistický režim na Slovensku místo ani čas.

Na základě výzkumu archivního materiálu³ budeme věnovat pozornost nucené táborové koncentraci Cikánů v Dubnici nad Váhom, neboť tato problematika nebyla dosud v literatuře zpracována. V první části studie se zaměříme na sledování historie tamního pracovního útvaru, ve druhé části se pak pokusíme charakterizovat život v zajišťovacím táboře pro Cikány.

1. Pracovní útvar asociálů a Cikánů (1942 — 1944)

Stavba vodních děl na Váhu se potýkala od samého zahájení s řadou provozních problémů. Mezi nejvážnější patřil nedostatek pracovních sil, který vedl poměrně záhy k úvahám zapojit do některých stavebních prací asociály a Cikány.

V letních měsících r. 1942 dosáhl nedostatek stavebních a sezónních dělníků takřka kritického stadia a Ústřední úřad práce v Bratislavě začal jednat o zřízení pracovního útvaru v Dubnici nad Váhom. Zvolené místo narazilo však na nečekanou averzi, kterou formulovaly zvláště články německého listu Grenzbote. Žurnalistické argumenty převzala i německá vojenská mise a spolu se slovenským ministerstvem národní obrany protestovala 5. srpna 1942 proti zřízení plánovaného pracovního útvaru: v Dubnici nad Váhom byl zbrojně důležitý podnik s velkým množstvím dělnictva, pro jehož pracovní morálku prý mohl mít styk s asociály nebezpečné následky.⁴

Po tomto zákroku podal osobní tajemník ministerstva vnitra 29. srpna 1942 podrobné vysvětlení generálnímu řediteli Škodových závodů v Dubnici nad Váhom. Pracovní útvar měl soustřeďovat 300 zařazenců, kteří by byli na pracovištích mimo město pod přísným četnickým dozorem a neměli by žádné vycházky. Jejich barákový tábor měl být umístěn na opačném konci, než kde se nacházel jmenovaný podnik, a ohrázen drátěným plotem, který by byl stále strážěn četnickou expoziturou.⁵

Obavy vojenských kruhů z přítomnosti asociálů v Dubnici nad Váhom trvaly však i v době, kdy už byl pracovní útvar otevřen. Německá vojenská mise se proto obrátila na slovenské ministerstvo národní obrany 26. listopadu 1942 s novým dotazem, zda

by v zájmu obrany před sabotážemi vojensky důležité výroby nemohl být útvar přeložen z bezprostřední blízkosti dubnické zbrojovky do jiného kraje. Obranné oddělení ministerstva národní obrany musilo pak požádat o příslušné vyjádření ministerstva vnitra, poněvadž samo nemělo o zřízení pracovního útvaru žádných zpráv a dověděl se o něm teprve z německého přípisu.⁶

Ministerstvo vnitra vypracovalo o pracovním útvaru podrobný rozklad, který obsahoval ujištění, že asociálové nebyli politicky nebezpeční a pro eventuální sabotáž prý neměli potřebnou inteligenci ani porozumění. Požadované přemístění bylo prý nejméně možné, poněvadž na jiném místě stavby nebyly pro asociály pracovní možnosti. Ústřední úřad práce se přitom odvolával na východoslovenské pracovní útvary, které nasazovaly zařazence na stavbu železnice Prešov—Strážske, důležité ze státního i strategického hlediska, bez jakýchkoliv obav ze sabotážní činnosti.⁷

Mezitím nařídilo ministerstvo vnitra vykonat ve dnech 7.—14. září 1942 „výběr“ a evidenčně pokračování asociálních osob⁸, na základě něhož bylo odvedeno 12 asociálů (z jednotlivých okresů připadalo na okres Čadca 15, Dolný Kubín 13, Kysucké Nové Mesto 26, Liptovský Sv. Mikuláš 39, Námestovo 9 a Trstená 26) a dále bylo nasazeno 19 normálních dělníků (z okresu Čadca 17 a z okresu Kysucké Nové Mesto 2).⁸

Odvedení asociálové byli do Dubnice nad Váhom dopravováni postupně a při jejich zařazování vznikly četné problémy.

Od 7.—12. září 1942 přibývalo do pracovního útvaru celkem 76 nových zařazenců, z nichž někteří byli bez dostatečného oblečení, chyběla jim zejména obuv a spodní prádlo, a jiní byli zavšivení. Podle hlášení četnické expozitury nebyli zavšivení zařazenci ubytováni v barákovém táboře, nýbrž v provizorní boudě z desek, která od 11. září 1942 sloužila jako odvěšivací stanice.⁹

Neméně vážnou překážkou byl i zdravotní stav zařazenců, z nichž někteří pro pracovní neschopnost nemohli být nasazeni na těžké pozemní práce, zůstávali proto v barákovém táboře a komplikovali tak stravovací poměry pracovního útvaru.¹⁰ Jeden z nových zařazenců byl dokonce vážně nemocen, takže byl předán do státní nemocnice v Trenčíně.

V dalších týdnech počet zařazenců narůstal, takže ode dne otevření pracovního útvaru 7. září 1942 do 30. listopadu 1942 byli dodáni celkem 342 asociálové. Skutečný počet zařazenců, kteří pracovali nebo se zdržovali v barákovém táboře, byl však nižší o propuštěnce (39 osob), o uprchlíky (10 osob), jakož i o ty, kteří se léčili ze svrabů a pohlavních chorob a jiných nemocí v trenčínské nemocnici (7 osob).¹¹

Zaměstnavatelem pracovního útvaru byla firma Ing. Lozovský a Štefanec, stavební úř. spol., která využívala zařazenců k dokončovacím pracím na stavbě přítokového odpadového kanálu III. stupně hydrocentrály v Dubnici nad Váhom. Z počátečního provozu byly získány první praktické zkušenosti, které byly 27. prosince 1942 sepsány a jsou dnes cenným zdrojem informací o činnosti pracovního útvaru v prvních měsících jeho trvání.¹²

Velitelství především navrhovalo zesílení bezpečnostní služby nejméně na 45 členů. Barákový tábor měly střežit kromě jednoho pohotovostního strážného 3 hlídky (od 18.00 do 1.00 hod., od 1.00 do 7.00 hod. a od 7.00 do 18.00 hod.). Na pracovišti, které se táhlo v délce 9 km, mělo sloužit vedle jedné pohyblivé hlídky ještě dalších 8 hlídek (u každé pracovní čtyři po jedné hlídce).

Po převzetí zařazenců bylo zapotřebí nováčky prohlédnout a všechny nečisté zařazence před vpuštěním do ubytovacího prostoru odvést v dezinfekční stanici. Velitelství v této věci upozorňovalo na vlastní poznatek z r. 1942, kdy mu bylo dodáno mnohdy úplně zavšivených zařazenců: „Bolo nutné pred ubytovaním v barákoch týchto zařazencov najsampr očistiť, nakoľko hrozilo nebezpečenstvo, že za niekoľko dní budú zavšivený celý tábor a baráky, ktoré by bolo veľmi ťažko očistiť, nakoľko sú drevené.“¹³

Z dalších zkušeností vyvozovalo velitelství pracovního útvaru preventivní opatření k udržení pořádku v tábore a disciplíny na jednotlivých pracovištích.

Stravování a ubytování mělo být zásadně hromadné, neboť jen tak byl prý každý zařazeneц pod stálým dozorem, jeho pohyb se dal sledovat a mohlo se předcházet útekům. Ubytovací baráky bylo nutno oplotit, aby se tak zabránilo nepozorovanému a libovolnému opuštění tábora.

Šaty a obuv měl mít každý zařazeneц vlastní, aby je více šetřil a případným útekem nepůsobil pracovnímu útvaru žádné ztráty. Výjimečně se měla tato výstroj půjčovat za určitý denní poplatek z inventárních skladů. Aby se šaty a obuv udržovaly v přiměřeném stavu, bylo třeba zřídít u každého pracovního útvaru krejčovskou a obuvnickou dílnu.

Uvedené návrhy byly spolu s podobnými přípisy, které vypracovaly četnická expozitura v Bystrém nad Topľou, velitelství pracovního útvaru v Hanušovicích nad Topľou a úřady práce v Brezně nad Hronom a ve Vranově nad Topľou, podnětem pro ministerstvo vnitra k vydání nového organizačního řádu pro pracovní útvary.¹⁴

Pozemní stavební práce, pro něž byl pracovní útvar zřízen, měly však sezónní charakter, takže deštivé a chladné počasí je zpravidla s příchodem zimního období přerušilo. Proto svolalo ministerstvo vnitra 30. listopadu 1942 poradu o dalším působení pracovních útvarů. Z jednání vyšlo najevo, že Štátní stavební správa měla značný zájem na tom, aby byl pro stavbu dubnické hydrocentrály, stejně jako pro dobudování železnice Prešov—Strážske zajištěn určitý a stabilní počet pracovních sil. Proto vzešlo z porady usnesení, aby pracovní útvary v Bystrém nad Topľou a v Dubnici nad Váhom zůstaly aktivovány i přes zimu 1942—43.¹⁵

Firma Ing. Lozovský a Štefanec zaměstnávala zařazence do poloviny prosince r. 1942 a po skončení stavebních prací na přítokovém a odpadovém kanálu využívala menší počet zařazenců například při skládání materiálu na železniční stanici a jiných podobných pracích. Na stavbě hydrocentrály nasazovaly zařazence i další zaměstnavatelé, jimiž se od poloviny prosince r. 1942 staly stavební firmy Ing. Petri a Ing. Danišovič.¹⁶

Ve dnech, kdy se nemohlo zařazenců využívat ke stavebním pracím, zaměstnávali se drobnými pracovními úkoly na úpravě terénu v barákovém táboře, zúčastňovali se výchovné a osvětové činnosti, vykonávali předepsaná cvičení s nářadím ap. Výlohy, které byly v té době spojeny s jejich ubytováním, stravováním, placením sociálních povinností a se mzdou, hradilo ministerstvo dopravy a veřejných prací jednotlivým stavebním firmám zvláštním finančním příspěvkem (1 Ks na každého zařazence denně).¹⁷

V zimě 1942—1943 zajišťovalo 16. oddělení ministerstva vnitra, jemuž náležela agenda pracovních útvarů, přípravné práce na novou sezónu v r. 1943. Na základě výnosu ministerstva vnitra z 2. listopadu 1942 a jeho dodatků ze 14. prosince 1942 a z 5. ledna 1943 byl proveden na území celého Slovenska výběr a evidence asociálů. Akcí, která byla skončena do 10. prosince 1942, případně 20. ledna 1943, bylo podchyceno asi 5000 mužů, jejichž odvody pak probíhaly v sídlech jednotlivých okresů od poloviny března r. 1943.¹⁸

Část takto odvedených asociálů byla transportována i do pracovního útvaru v Dubnici nad Váhom, kde se počet zařazenců v r. 1943 vyvíjel způsobem, který napovídají čísla připojené tabulky:¹⁹

Tabulka 1.

Počet zařazenců v pracovním útvaru v Dubnici nad Váhom v r. 1943

Datum	Celkový počet zařazenců	necikáni	Z toho cikáni
4. I. 1943	291	?	?
19. I. 1943	294	?	?
1. II. 1943	263	?	?
15. II. 1943	241	?	?
1. III. 1943	254	137	117
15. III. 1943	243	130	113
1. IV. 1943	288	170	118
15. IV. 1943	319	188	131
1. V. 1943	357	202	155
15. V. 1943	377	219	158
1. VI. 1943	361	220	141
15. VI. 1943	327	197	130
1. VII. 1943	423	220	203
15. VII. 1943	421	219	202
1. VIII. 1943	398	205	193
15. VIII. 1943	378	200	178
1. IX. 1943	376	199	177
15. IX. 1943	371	194	177
1. X. 1943	345	173	172
18. X. 1943	274	130	144
1. XI. 1943	254	117	137
15. XI. 1943	274	137	137
1. XII. 1943	278	133	145
15. XII. 1943	331	156	175

Z údajů tabulky je zřejmé, že v závislosti na sezónním charakteru stavebních prací začal se počet zařazenců zvyšovat teprve s nástupem jarního období a dosáhl svého kulminačního bodu v měsíci červenci. Pokles počtu zařazenců probíhal od této doby pozvolně a v říjnu došlo k jeho zrychlení. Cikánů bylo v celkovém počtu zařazenců zpočátku kolem 45 % v červenci tento podíl vzrostl bezmála na jednu polovinu a od listopadu byl dokonce počet cikánů o 5 i o více procent vyšší, než počet necikánských zařazenců.

Největší vliv na změny v počtu zařazenců měla poptávka po pracovních silách, jak ji formulovali zaměstnavatelé pracovního útvaru. Začátkem roku se mohlo využívat ke stavebním pracím omezeného počtu zařazenců (u firmy Ing. Lozovský a Štefanec asi 25 zařazenců). Proto docházelo k propouštění, které se však neprovádělo hromadně, nýbrž individuálně. Velitelství pracovního útvaru využívalo této možnosti k upevňování pořádku a disciplíny a navrhovalo propouštět pouze tzv. převychované zařazence. K 31. březnu 1943 bylo pak toto propouštění zastaveno.²⁰

Na jaře byli naopak do pracovního útvaru transportováni noví zařazenci, kteří byli tuč odvedeni, nebo byli do Dubnice nad Váhom přemístěni ze zrušeného pracovního útvaru v Bystrém nad Topľou. Likvidace tohoto východoslovenského útvaru se uskutečnila do konce června r. 1943 a krátce předtím bylo do Dubnice nad Váhom dopraveno 136 zařazenců z Bystrého nad Topľou. V souvislosti s tím byl vymezen i okruh působnosti jednotlivých pracovních útvarů, přičemž byl pracovnímu útvaru v Dubnici nad Váhom stanoven obvod Bratislavské a Trenčianské župy.²¹

V pozdním létě a zvláště pak na podzim se s úbytkem pracovních možností začal počet zařazenců opět postupně snižovat. Propouštěcí dekrety byly vydávány zařazencům z důvodů alimentárních a dále těm, kteří přisežně prohlásili, že si vezmou své konkubíny za manželky. Později byli propouštěni i další zařazenci, zejména ti, kteří byli v pracovním útvaru od r. 1942 nebo tam byli oddáni v době od 1. ledna do 1. dubna 1943.²²

Počet zařazenců se však vyvíjel i v závislosti na jiných faktorech, než byly jenom požadavky stavebních firem po pracovních silách. Jistou úlohu je třeba přiznat např. nemocnosti, úrazovosti a úmrtnosti, útekům, přemísťování zařazenců do vězení nebo do zajišťovacího tábora v Ilavě ap. Tyto faktory, které byly odrazem sociálního postavení zařazenců, neovlivňovaly však jejich početní stav takovým způsobem, jako sezónní práce na stavbě hydrocentrál.

V r. 1944 si uchovával počet zařazenců daleko stabilnější formu, než tomu bylo v předešlém roce. Jak naznačují údaje v následující tabulce, přispívaly k tomu zejména relativně nízké přírůstky a úbytky zařazenců:²³

Tabulka 2.

Počet zařazenců v pracovním útvaru v Dubnici nad Váhom v r. 1944

Datum	Celkový počet zařazenců	Necikáni	Cikáni	Přírůstky	Z toho Úbytky
1. 1. 1944	286	95	191	110	155
15. 1. 1944	291	104	187	19	14
1. II. 1944	298	106	192	20	13
15. II. 1944	295	108	187	15	18
1. III. 1944	294	113	181	?	?
15. III. 1944	273	97	176	16	37
1. IV. 1944	265	96	169	14	23
15. IV. 1944	273	102	171	26	19
1. V. 1944	265	97	168	13	21
15. V. 1944	256	95	161	13	22
1. VI. 1944	232	84	147	11	38
15. VIII. 1944	220	50	170	?	?
1. IX. 1944	203	45	158	16	35

Podle čísel, která jsou uvedena v první rubrice tabulky, neprocházela celkový počet zařazenců příliš velkými výkyvy a udržoval si relativní vyrovnanost jak počátkem roku, tak i na nižší úrovni v jarním a letním období. Přírůstky a úbytky zůstávaly takřka zanedbatelné. Výjimečně vysoký byl pouze počet propuštěných zařazenců v prvním měsíci roku, který však byl kompenzován zařazení, přemístěnými do Dubnice nad Váhom z likvidovaného pracovního útvaru v Ilavě.²⁴

Dílčí přírůstky lze předpokládat i v letních měsících. Podle několikrát opakovaných požadavků stavební firmy Ing. Lozovský a Štefanec o dodání 100 — 150 zařazenců možno usuzovat na nedostatek pracovních sil, který prý dokonce ochromoval další práce na stavbě hydrocentrály. Ministerstvo vnitra se snažilo této situaci čelit vypsáním nových odvodů asociálů v červenci r. 1944 a dále pak přemístěním některých zařazenců do Dubnice nad Váhom z pracovního útvaru v Ústí nad Oravou.²⁵ Jakých výsledků bylo těmito opatřeními dosaženo, nevíme, neboť hlášení o počtu zařazenců k červenci 1944 a k 1. srpnu 1944 se bohužel nedochovala.

Proti předešlému roku se podstatně změnila i struktura zařazenců. Počet Cikánů převládá nad počtem ostatních zařazenců. Zvláště z posledních dvou zachovalých hlášení se dá vyvozovat, že necikánští zařazení byli propouštěni častěji než Cikáni, což možná souviselo s připravovanou přeměnou pracovního útvaru na zajišťovací tábor pro Cikány.

Zprávy o provozu pracovního útvaru a o životě jeho zařazenců jsou značně kusé a neúplné. V přípisu ministerstva vnitra velitelství pracovního útvaru v Dubnici nad Váhom z 25. února 1944 se např. podotýkalo, že v táborech nuceného soustředění se vyskytovaly závady, poruchy i nepřístojnosti většího rozsahu, o kterých ministerstvo „nemá ani vedomosti proste z tej příčiny, že ich veliteľ sem nehlási.“²⁶ Na základe necelých údajů lze proto charakterizovat pouze některé rysy, které ovlivňovaly postavení zařazenců v letech 1943 — 1944.

Podle smlouvy, kterou formálně uzavřelo 11. března 1943 16. oddělení ministerstva vnitra s firmou Ing. Lozovský a Štefanec jako hlavním zaměstnavatelem, byl v Dubnici nad Váhom zřízen pracovní útvar pro 300 asociálů.²⁷ Jeho denní řád byl rozvržen následujícím způsobem:

Tabulka 3.

Denní řád pracovního útvaru
v Dubnici nad Váhom

	V období	
	letním	zimním
	5.00	6.00
Budíček	5.00	6.00
Mytí, úklid, heslo dne, cvičení, rozkaz	5.45	6.45
Snídaně	5.45—6.00	6.45—7.00
Pracovní doba	6.00—12.00	7.00—12.00
Oběd, po- lední přestávka	12.00—13.30	12.00—13.30
Pracovní doba	13.30—18.30	13.30—16.30
Večeře	19.00	18.00
Večerka	21.00	21.00

Od takto stanoveného denního řádu mohlo velitelství pracovního útvaru nařizovat odchylky, což se stalo například rozdělením pracovní doby zařazenců na 3 směny po 8 pracovních hodinách. Firma Ing. Lozovský a Štefanec požádala o takovou odchylku už na jaře r. 1943. Ministerstvo vnitra žádost nejdříve zamítlo, 24. července 1943 však uznalo naléhavost stavebních prací a opakované žádosti vyhovělo.²⁸

Podle pracovního výkonu byli zařazenci rozděleni do pracovních družstev, která se skládala z vedoucího a 9 zařazenců; 3—5 pracovních družstev tvořilo pracovní čety. Všechny pracovní čety tvořily dohromady pracovní útvar.

Ministerstvo vnitra mělo zařazencům zajistit pracovní šaty a obuv na účet jejich mzdy a zřídít přímo v táboře krejčovskou a obuvnickou dílnu, v níž by se prováděly nejnutnější opravy. Nedostatky v oblečení a zejména v obutí zařazenců byly však základním a trvalým problémem pracovního útvaru ode dne jeho otevření. V anonymní stížnosti, vyšetřované ministerstvem vnitra v lednu 1943, si např. zařazenci pracovního útvaru v Dubnici nad Váhom stěžovali, že si neměli co obléci a že chodili bosí.²⁹ V dalších měsících se situace spíše zhoršovala, takže v létě byly oděvy některých zařazenců rozdrápany natolik, že jejich majitelé chodili roztrhaní a polonazí. Podle výkazu stavu pracovního útvaru k 1. říjnu 1943 vyvolávali tak oprávněně pohoršení a kritiku místního obyvatelstva.³⁰

Za vykonanou práci náležela zařazencům mzda podle předpisů, které vydal Nejvyšší úřad pro zásobování. Stavební firma jako zaměstnavatel se zavazovala vyplácet zařazencům úkolovou mzdu. V případě, že pracovní družstvo stanovenou úkolovou sazbu nespĺnilo, mohla se přiměřeně zvýšit jeho denní pracovní doba. U prací, kde nebylo možno stanovit úkolovou sazbu, mohli být zařazenci odměňováni hodinovou mzdou podle mzdových podmínek kategorie pomocných dělníků.

Ze mzdy se srážela náhrada za stravu a ubytování, příslušná částka sociálních pří-

spěvků a jiné poplatky, např. za praní prádla, za používání erárního šatstva a obuv ap. Zařazenec ovšem dostával jenom kapesné ve výši 2 Ks denně, zatímco čistá mzda se poukazovala prostřednictvím notářských úřadů jeho rodinným příslušníkům. Proti této praxi se však ozývaly hlasy z řad zařazenců i jejich rodin. Citovaná anonymní stížnost uváděla, že rodinní příslušníci zařazenců obdrželi za 3 měsíce jenom 400 Ks takže trpěli bídou a děti byli podvyživené.³¹ Podle informací gardistických činitelů z okr. Bánovce nad Bebravou z 11. února 1943 dostávaly však zvláště rodiny Cikáňů, internovaných v pracovním útvaru v Dubnici nad Váhom, tak nepatrné částky, že z nich nemohly žít a připadaly i nadále naobtěž jednotlivým obcím.³²

Firma zajišťovala pracovnímu útvaru hromadné ubytování v barákovém táboře kde měl dostat každý zařazenec postel nebo pryčnu se slanníkem, podhlavníkem a při krývkou. Ubikace pak měly být přiměřeněvyhřívány a zaměstnavatel měl k tomu účelu dodávat potřebný otop. Za ubytování strhávala firma 1 Ks denně ze mzdy každého zařazenec.

V ubytovacích poměrech vyvstávaly však trvalé obtíže. Podle anonymní stížnosti měli zařazeneci v zimním období 1942—1943 na postelích pouze po jedné přikrývce, po kterou jim byla nesnesitelná zima. Dostávali totiž pouze jeden uhlák topiva, ačkoli jim bylo třeba k vytápění ubytovacích místností nejméně 5.³³ V létě r. 1943 se zase objevil citelný nedostatek postelí. Počet zařazenců tehdy dosáhl rekordního stavu kolem 420 osob, v celém táboře však bylo k dispozici pouze 160 postelí. Podle výkazu stavu pracovního útvaru z 1. července 1943 bylo nutno situaci řešit pouze tím, že zařazeneci spávali po dvou na jedné posteli.³⁴

Naprosto nevyhovující bylo pak ubytování po stránce hygienické, poněvadž postele i celé ubikace byly zamořeny hmyzem. V průběhu r. 1943 dalo velitelství pracovního útvaru celý tábor v dubnu, v srpnu a v říjnu vyčistit a dezinfikovat, což se však nikdy nepodařilo úplně. Příznačné přitom bylo, že firma jako zaměstnavatelka nepodnikla proti zahmyzení žádné kroky.³⁵ V r. 1944 se tyto poměry dále zhoršovaly, takže podle zprávy hospodářské správy pracovního útvaru byly ubikace „už natoľko zaplavené ľudským zdravím, telu a pokoju škodlivým různým hmyzem, zvláště ale všami a plošticami, že bol pobyt v týchto ubikáciach už neznesiteľný a mal aj deštruktívny vliv na pracovný výkon zaraďencov.“³⁶

Zařazeneci se stravovali v táborové kuchyni na základě přidělů, určených pro velmi těžce pracující. Jídlo se podávalo třikrát denně jako snídaně, oběd a večeře a mělo být dostatečně výživné a pokud možno nejlacinější. Ve známé anonymní stížnosti protestovali zařazeneci zejména proti jednotvárnosti stravy, neboť, dostávali ráno hořkou kávu a 4 kg chleba, k obědu polévku a zelní se zmrzlými bramborami a večer polévku s mrkví.³⁷

Cena jednotlivých potravin od druhé poloviny r. 1943 rapidně narůstala, takže v táborové kuchyni se vynakládalo na stravování zařazenců stále více peněz.³⁸

Tabulka 4.

Denní náklad na stravování 1 zařazence
pracovního útvaru v Dubnici nad Váhom
v r. 1943

Doba	Celkový náklad v Ks
18. III. 1943 — 31. III. 1943	10,90
1. IV. 1943 — 21. IV. 1943	10,27
22. IV. 1943 — 2. VI. 1943	10,23
3. VI. 1943 — 14. VII. 1943	9,95
15. VII. 1943 — 24. VIII. 1943	11,04
25. VIII. 1943 — 6. X. 1943	12,24
7. X. 1943 — 16. XI. 1943	12,59
17. XI. 1943 — 14. XII. 1943	12,34

Firma proto požádala o zvýšení denního příplatku na stravování na 1 zařazence, což bylo nejprve zamítnuto a po opakovaných žádostech 17. února 1944 povoleno. Tímto opatřením nemohly však být špatné poměry ve stravování odstraněny, poněvadž v důsledku válečné ekonomiky nedocházelo jenom ke zvyšování cen jednotlivých potravin, ale současně se objevovaly i další vážné poruchy v zásobování. Některé potraviny mizely z trhu vůbec a náhrada se za ně hledala jenom s obtížemi (v červnu r. 1943 např. nebylo vepřové sádlo). Později se tyto defekty rozšířily i na některé základní potraviny. Dne 25. března 1944 telefonovala firma Ing. Lozovský a Štefanec, že neměla pro pracovní útvar žádné brambory, v důsledku čehož nastalo „nebezpečnostvo kalamity v zásobování tohto útvaru.“³⁹ Najvyšší úrad pre zásobovanie zvláštní přiděly neměl a teprve za 5 týdnů získal pro pracovní útvar brambory v rámci ostatních přidělů z okr. Ilava.

O zdravotních poměrech v pracovním útvaru se zachovaly jenom torzovité zprávy. Číselné vyjádření nemocností a úrazovosti zařazenců v nich chybí.

Z nakažlivých chorob byla velitelstvím pracovního útvaru hlášena nejčastěji onemocnění trachomem. Dne 10. července 1943 se tato choroba objevila v hromadném rozsahu a 11 nemocných musilo být odesláno do státní nemocnice v Trenčíně. Krátce nato ministerstvo vnitra rozhodlo, aby se trachomisté ze všech pracovních útvarů soustřeďovali od 29. června 1943 v pracovním útvaru v Ilavě, kde se podrobili léčení u útvarového lékaře MUDr. M. Tomaschoffa.⁴⁰

Z jiných infekcí pracovní útvar nejvíce ohrožovala různá tyfová onemocnění. Dne 20. května 1944 onemocněl záplem plic cikánský zařazence A. Lévy. Po převozu do trenčínské nemocnice bylo zjištěno, že měl také skrvnitý tyf. O měsíc později onemocněl stejnou chorobou další zařazence, který byl odeslán do státní nemocnice v Trenčíně a 24. června 1944 tam zemřel. Současně byly mezi nemocnými cikánskými zařazenci v pracovním útvaru hlášeny případy onemocnění břišním tyfem a úplavicí.⁴¹

Tyfová onemocnění se naštěstí nerozšířila a ministerstvo vnitra to s patrným ulehčením komentovalo 25. června 1944 následující kancelářskou poznámkou: „Žiadne opatrenie není treba robiť, nakoľko viac prípadov sa doteraz nevyskytlo.“⁴²

Vedle nemocností působila na celkový zdravotní stav v pracovním útvaru i úrazovost zařazenců. Na jaře r. 1944 se zvýšil zvláště počet takových úrazů, které si vyžadovaly okamžitý lékařský zákrok. Poskytnutí první pomoci bylo však spojeno se značnými těžkostmi, poněvadž útvar neměl vlastního lékaře a ranění musili být komplikovaným způsobem dopravováni k místnímu lékaři v Dubnici nad Váhom. Robotnická sociální poistovna byla proto ministerstvem vnitra požádána o dosazení zvláštního útvarového lékaře, jímž se stal 14. března 1944 MUDr. L. Wehlhart.⁴³

Postavení zařazenců stálo pod vlivem i některých dalších faktorů, vyplývajících z celkového režimu v pracovním útvaru. Vedle vojensko-policejních metod používání četnickou expoziturou a osvětové činnosti šířené místními veličinami (předsedou Hlinkovy strany Ludové slobody, velitelem Hlinkovy gardy a zejména římsko-katolickým farářem) bylo specialitou pracovního útvaru využívání a podpora donašečství. Ministerstvo vnitra chtělo vědět o všem, co se dálo mezi zařazenci: „Na dosiahnutie tohto cieľa je treba mať dobre organizovanú službu zpravodajskú. Konfidentov z radov zaradencov treba si získať.“⁴⁴ Přednosta 16. oddělení ministerstva vnitra disponoval proto od 15. ledna 1943 k tomuto účelu poměrně vysokou částkou, z níž byli odměňováni jednotliví konfidenti za poskytnutí požadovaných zpráv.

Svému postavení čelili zařazenci převážně útoky. O této formě jejich odporu víme, že se uskutečňovala většinou ve dne a na pracovištích: úsek stavby přítokového a odpadového kanálu III. stupně hydrocentrály v Dubnici nad Váhom byl až 9 km dlouhý a dozor nad zařazenci byl proto nesnadný. Velitelství pracovního útvaru zřídilo k omezení útoků trestnou četou, do níž byli zařazováni dopadení uprchlíci, kteří pak vykonávali nejtěžší práce.⁴⁵

Vedle útoků, které se uplatňovaly po celou dobu existence pracovního útvaru, máme i dva zajímavé doklady o písemné stížnosti a o pobuřování.

Anonymní stížnost, z níž byly už dříve citovány některé údaje o provozu v pracovním útvaru, byla adresována 11. ledna 1943 ministerstvu vnitra jménem všech zařazenců. Podrobným šetřením se zjistilo, že ji napsal J. Švach z Polovce. Pisatel byl zařazenem kategorie B a chtěl prý nepravdivým popisem poměrů přimět povolání činitele k rozpuštění pracovního útvaru.⁴⁶

Případ vzpoury byl pak hlášen 1. srpna 1944, kdy R. Růžička poštval ostatní zařazence proti četníkům, kteří za jejich peníze „žerú a pijú“. Delikt byl potrestán osmidenním vězením a přemístěním zařazence do pracovního útvaru v Ústí nad Oravou.⁴⁷

Pracovní útvar v Dubnici nad Váhom jako místo nucené táborové koncentrace asociálů byl v provozu do 15. listopadu 1944, kdy byla přenesena působnost ve věcech policejních z ministerstva vnitra na ministerstvo národní obrany a kdy byl s okamžitou platností na místě bývalého pracovního útvaru zřízen zajišťovací tábor pro Cikány.

2. Zajišťovací tábor pro Cikány (1944 — 1945)

V případě zajišťovacího tábora jsme zatím podrobně informováni o jeho vzniku, kdežto o vlastním provozu této instituce máme jenom útržky vědomostí.

Z příkazu místního německého velitelství rozeslal župní úřad v Trenčíně 29. září 1944 všem okresním úřadům Trenčianské župy a státnímu policejnímu úřadu v Žilině oběžník, kterým se přikazovalo dodat okamžitě do pracovního útvaru všechny Cikány, tedy i ty, kteří byli v pracovním poměru.⁴⁸ Oběžník se odvolával na vyhlášku ministerstva vnitra o organizačním řádu pracovních útvarů, z čehož vyplývalo, že Cikáni měli být začleněni na práce vykonávané v důležitém státním a veřejném zájmu.

Na základě tohoto nařízení byli do pracovního útvaru eskortováni Cikáni z obvodů 7 okresních úřadů. Župní úřad znal počet těchto Cikánů pouze z obvodů okresních úřadů Čadca (17), Považská Bystrica (11), Púchov (46) a Trenčín (27), zatímco z obvodů okresních úřadů Ilava, Kysucké Nové Mesto a Piešťany bylo hlášeno pouze provedení akce.⁴⁹ I tak však možno tvrdit, že počet cikánských zařazenců v pracovním útvaru narůstal v prvních říjnových dnech r. 1944 tak enormním způsobem, že kapacita barákového tábora byla rychle naplněna.

Proto jednal velitel pracovního útvaru 10. října 1944 se županem a podle jejich vzájemné dohody bylo další soustředování Cikánů zastaveno, neboť, v pracovní útvaru nebyly pro nové zařazence ani pracovní, ani ubytovací možnosti.

V obvodu okresního úřadu v Žilině bylo např. podchyceno celkem 38 Cikánů, z nichž bylo 13 práce neschopných a zbývající v počtu 25 byli všichni řádně zaměstnání jako dělníci a 20 jich dokonce nebylo nikdy trestáno. Na žilinské Cikány se tak nevztahovalo žádné ustanovení § 5 organizačního řádu pro pracovní útvary, v nichž byly formulovány důvody pro zařazení asociálů. Přesto však měli být všichni práce schopní žilínští Cikáni 11. října 1944 odesláni do Dubnice nad Váhom. Velitelství pracovního útvaru je však nemohlo přijmout, a proto byli dáni k dispozici úřadu práce v Žilině, který je zapojil na opevňovací práce v okolí města.⁵⁰

Podobně bylo odvoláno i eskortování Cikánů do Dubnice nad Váhom z obvodů okresních úřadů Myjava, Nové Mesto nad Váhom a Veľka Bytča.

Nucenou táborovou koncentrací Cikánů Trenčianské župy z počátku října r. 1944 možno pokládat za součást příprav k přeměně dubnického pracovního útvaru v zajišťovací tábor. Pro tento předpoklad mluví jednak iniciativa německých bezpečnostních orgánů v celé akci (zejména Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst, jehož velitelství Einsatz-Kommando 13 mělo sídlo v Trenčíně a operný bod Stützpunkt i v dubnické Škodovce), jednak rasová motivace vztahující se na všechny Cikány bez ohledu na to, zda u nich byly předpoklady pro uložení pracovní povinnosti, či nikoliv.

Jakmile zaměstnavatelská firma Ing. Lozovský a Štefanec oznámila, že pominula pracovní příležitost, pro kterou byl zřízen pracovní útvar v Dubnici nad Váhom, vydalo ministerstvo národní obrany rozkaz o zrušení této instituce a současně zvláštním nařízením z 2. listopadu 1944 zřídilo zajišťovací tábor pro Cikány v Dubnici nad Váhom.⁵¹ Táboru byly vyhrazeny stejné ubikace, v nichž se do této doby nacházel pracovní útvar, a měly se v něm zajišťovat pouze osoby cikánského původu bez ohledu na věk a pohlaví.

Téhož dne, kdy došlo ke zrušení pracovního útvaru a zřízení zajišťovacího tábora, ministerstvo národní obrany nařídilo, aby velitelství pracovního útvaru začalo propouštět zařazence a pokračovalo v této akci tak, aby k 15. listopadu 1944 neměl bývalý pracovní útvar už žádného zařazence. Necikánští zařazenci obdrželi propouštěcí dekryty bezpodmínečně, přičemž byli naposledy propuštěni zařazenci, dodaní do Dubnice nad Váhom trestníci a přechodným ústavem v Leopoldově a státním výchovným ústavem v Ilavě. Cikánští zařazenci se propouštěli jenom z poměru u bývalého pracovního útvaru a ihned byli přeřazeni do poměru zajištěnců v zajišťovacím táboře: „Z Cigánov neslobodno tedy ani jedného prepúšťať na slobodu, lež ostávajú na svojom mieste ako doteraz.“⁵²

Podle hlášení ze 24. listopadu 1944 bylo v zajišťovacím táboře koncentrováno celkem 315 zajištěnců.⁵³ Tábor přitom nebyl pokračováním zrušeného pracovního útvaru, nýbrž úplně novou a zvláštní institucí jak po stránce organizační, tak i po stránce hospodářské.

Zajišťovací tábor podléhal přímo ministerstvu národní obrany a byl postaven na roven samostatné setnině. O každém zajištěnci byly vedeny osobní záznamy, které se v budoucnu třídily na skupiny mužů a žen a tyto hlavní skupiny se pak dále dělily na podskupiny dospělých a dětí. Tábor byl umístěn v dřevěných barácích, které předtím sloužily k ubytování zařazenců pracovního útvaru. V barácích bylo 16 ubytovacích místností, z nichž pouze 13 mělo lůžka a slavníky, zbývající 3 místnosti postrádaly toto vybavení. Každá místnost byla plánována na ubytování 10 osob, podle zprávy z 3. ledna 1945 se tu však nacházelo celkem 729 zajištěnců, z nichž bylo asi 250 dětí.⁵⁴ V jednotlivých místnostech dřevěných baráků se tedy tísnilo čtyřikrát i více mužů, žen a dětí, než kolik umožňovalapojmout jejich ubytovací kapacita.

Dospělí zajištěnci byli nasazováni na nejrůznější práce převážně v Dubnici nad Váhom. Část zajištěnců byla uvolněna i na práce ve vzdálenějším okolí. Podle dokumentace z počátečního vývoje zajišťovacího tábora byli někteří zajištěnci dokonce využíváni k pracím na stavbě hydrocentrály na Ilavě a k opevňovacím pracím na různých místech v piešťanském okrese.⁵⁵

Ačkoliv byly dřevěné baráky tábora záhy přeplněny, přesto byly se souhlasem ministerstva národní obrany dodávány do zajišťovacího tábora celé cikánské rodiny a rovněž tam měli být přemístěni zařazení z pracovního útvaru v Ústí nad Oravou zrušeného k 31. prosinci 1944.⁵⁶ Tento záměr musil však být později odvolán a zařazení z Ústí nad Oravou byli propuštěni na svobodu, „lebo se za ich núteného počtu bytu v pracovnom útvaru chovali dobre.“

Skutečný důvod tohoto rychle pozměněného rozhodnutí byl však zcela jiný. V zajišťovacím táboře vypukla epidemie skvrnitého tyfu, takže dodávání zajištěnců musilo být zastaveno a nad táborem byla vyhlášena karanténa.

Skrvnitým tyfem onemocněli 14. prosince 1944 J. Köllös a 17. prosince 1944 H. Tomšková, kteří byli dodáni do státní nemocnice v Trenčíně a odtud byl výskyt choroby 23. prosince 1944 ohlášen zdravotnímu odboru ministerstva vnitra. Župan Trenčianské župy a okresní lékař z Ilavy provedli pak z rozkazu ministerstva vnitra kontrolu zdravotních poměrů v zajišťovacím táboře a zjistili otřesné skutečnosti. Zajištěnci byli u bytování v přeplněných a zahmyzených barácích a velmi mnozí z nich neměli vůbec postele a leželi pouze na rozložených hadrech: „Hygienické pomery sú veľmi zlé, nie sú sprchy, ani umyvárne, ani jedna vaňa nie je v tábore.“⁵⁷

Komise proto vyhlásila nad zajišťovacím táborem karanténu a nařídila i přísnou izolaci zajištěnců od strážního mužstva, které tvořilo 53 slovenských vojáků a hlídka německého vojska. V hlášení komise se dále uvádělo: „Dá sa predpokladať, že v tábore sa budú množiť prípady exanthematiku, mimo tábor, ktorý je i tak ďaleko od obce sa epidémia nebude šíriť, ak budú dodržané nami dané úpravy.“⁵⁸

Když onemocnělo skvrnitým tyfem dalších 8 zajištěnců, odebral se župan 27. prosince 1944 nejprve do trenčianské nemocnice, která odmítala pro nedostatek místa na infekčním oddělení přijmout nové pacienty. Poněvadž se epidemie dále šířila a převážně do Trenčína byly zastaveny, izolovali nemocné zajištěnce ve zvláštním baráku, který byl přeměněn na provizorní táborovou nemocnici.⁵⁹

Překvapující byl do této doby nezájem ministerstva národní obrany o vzniklou situaci. Ačkoliv okresní úřad v Ilavě hlásil výskyt epidemie už 24. prosince 1944 a po čtyřech dnech znovu, přesto byl vojenský epidemiolog vyslán do Dubnice nad Váhom teprve se značným zpožděním.⁶⁰

Daleko aktivněji si počínal plukovní lékař trenčianského velitelství Sicherheitspolizei und Sicherheitsdiensts, který tábor prohlédl a konstatoval, že se nacházel „in einem unvollstellbar verwahrlosten und schmutzigen Zustand.“⁶¹ Z jeho rozkazu musila opět přijímat nejtěžší případy onemocnění státní nemocnice v Trenčíně. Podle hlášení ze 17. ledna 1945 bylo v trenčianské nemocnici hospitalizováno 16 zajištěnců a 1 slovenský voják, který v zajišťovacím táboře vykonával strážní službu, zatímco v provizorní táborové nemocnici leželo 37 zajištěnců s vysokými horečkami, kteří byli pravděpodobně rovněž obětmi tyfové epidemie.⁶²

Zásah německého vojenského lékaře nebyl ovšem motivován nějakými humanitárními pocity, nýbrž obavou vedení Škodových závodů v Dubnici nad Váhom, aby se epidemie nerozšířila i na dělnictvo tohoto podniku a neohrozila tak jeho zbrojní program. Prozdíral to ve své zprávě ministerstvu vnitra i župní úřad v Trenčíně, který nakonec navrhoval: „Vedenie podniku Škodových závodov v Dubnici nad Váhom s obavou pazerá na nebezpečie, ktoré by mohlo vzniknúť rozšírením sa skvrnitého tyfu a preto v záujme aj vojnovej výroby je bezpodmienečne potrebné, čo najsúrnejšie tento cigánsky tábor z Dubnice nad Váhom z tohto miesta odstrániť.“⁶³

Navrhované opatření se však neuskutečnilo a torzovitá dokumentace nám ani nemožňuje sledovat, jak se epidemie dále vyvíjela. Další osudy zajištěnců zakrývá nedostatek údajů rouškou tajemství, kterou poodhalují jenom děsivé svědecké výpovědi o masakru 23. února 1945.⁶⁴

Toho dne přijela do zajišťovacího tábora dvě nákladní auta, z nichž vystoupili ozbrojení němečtí vojáci, aby prý odvezli všechny nemocné do nemocnice. Nemocní, kte-

ří takovému tvrzení uvěřili, byli naloženi a dopraveni nikoliv do nemocnice v Trenčíně, ale na 8. skupinu do dubnického údolí k předem vykopané šachtové jámě. Bývalý závodní strážný o následující tragédii později vypovídal: „Keď prišli s Cigánmi k tej šachte, o ktorej som hovoril, na silu soháňali Cigánov z auta, aby tam išli a keď títo nechceli ísť, tak ich bili kolbami a shadzovali a keď už boli všeci v šachte, potom do nich strielali. Vraj tam pritom bol úžasný rev a plač.“⁶⁵ Když utichly poslední výkřiky a sténání, byly oběti i se všemi osobními věcmi zahrabány hlinou a jejich hromadný hrob vrahové zamaskovali větvemi.

Podle exhumačního protokolu byla jen malá část zavražděných zastřelena na místě, většina ostatních byla výstřely pouze zraněna a zasypana, takže smrt u nich nastala udušením. Z brutálně usmrčených, mezi nimiž byla i žena v pokročilém stupni těhotenství a chlapec ve věku 15—16 let, byl podle nalezeného kuffíku a fotografií bezpečně identifikován pouze Jozef Bihary, nar. 28. února 1917. Jména ostatních 25 mužů, žen a dětí, kteří našli násilnou smrt v nejvyšším cípu dubnického údolí, zůstala neznámá.⁶⁶

Martyrium ostatních zajištenců skončilo teprve 8. dubna 1945, kdy byl zajišťovací tábor v předvečer osvobození Dubnice nad Váhom rozpuštěn.⁶⁷

Nucenou táborovou koncentrací Cikánů v Dubnici nad Váhom lze rozdělit do dvou časových úseků, vyplněných existencí pracovního útvaru v l. 1942—1943 a zajišťovacího tábora v l. 1944—1945.

Pracovní útvar byl zřízen pro území Bratislavské a Trenčianské župy s cílem vykonávat práce na přítokovém a odpadovém kanálu hydrocentrály v Dubnici nad Váhom. Začleňoval do práce asociály, mezi něž patřili stále početnější „Cigáni mimo pracovního poměru.“ Podobně jako v jiných slovenských pracovních útvarech byli zařazení povinni podrobit se bezpodmínečně všem pracovním a disciplinárním podmínkám a jenom výjimečně se mohli vzdát na základě krátké propustky.

Zajišťovací tábor byl naproti tomu na Slovensku zařízením svého druhu sloužícím výhradně k internaci Cikánů, respektive i jejich rodinných příslušníků. Jeho cílem bylo izolovat zajištence od ostatní společnosti, krajně využít jejich pracovní síly a podrobit je vojensko-policejnímu režimu a drakonickým kázeňským opatřením. Svou organizací i smyslem připomínal cikánské tábory v říši a v okupovaných evropských zemích.

Nucená táborová koncentrace Cikánů v Dubnici nad Váhom byla tak ve své první etapě zaměřena k pracovnímu nasazení zařazenců, ve druhé etapě k rasovému řešení cikánské otázky. Kam tento způsob řešení směřoval, naznačily vražedné výstřely v dubnickém údolí 23. února 1945.

Poznámky

- 1 Nečas, C.: Diskriminace a perzekuce slovenských Cikánů v l. 1939—1945. In: *Nové obzory* 19 (1977), s. 125—152 a ve zkráceném znění *La discriminazione e la persecuzione degli Zingari slovacchi negli anni 1939 — 1945*. In: *Laico drom* 14 (1978), 2, s. 2 — 6.
- 2 Nečas, C.: Pracovní útvary tzv. asociálů a Cikánů na východním Slovensku v r. 1942. In: *Nové obzory* 17 (1975), s. 25 — 51.
- 3 Státní ústřední archiv Slovenskej socialistickej republiky (ŠÚA), Státní oblastní archiv (ŠOBA), Nitra a Bratislava, Státní okresní archiv (ŠOKA) Považská Bystrica, Senica v Skalici a Žilina.
- 4 Úřední záznam (5. VIII. 1942) — ŠÚA, MV, ič. 158, odd. 16, čj. 1170/42.
- 5 Kancelářská poznámka (29. VIII. 1942) — ibidem.
- 6 Ministerstvo národní obrany ministerstvu vnitra (26. XI. 1942) — ibidem.
- 7 Ministerstvo vnitra ministerstvu národní obrany (28. XII. 1942) — ibidem.
- 8 Zpráva z úřední cesty (15. IX. 1942) — ŠÚA, MV, ič. 321, odd. 63, čj. 7332/42.

- 9 Četnická expozitura v Dubnici nad Váhom ministerstvu vnitra (12. IX. 1942) — ibidem, čj. 7392
- 10 Táž témuž (15. IX. 1942), — ibidem, čj. 7332/42.
- 11 Veliteľství pracovného útvaru v Dubnici nad Váhom ministerstvu vnitra (30. XI. 1942) — ŠOA, ič. 156, odd. 16, čj. 1157/42.
- 12 Totéž témuž (27. XII. 1942) — ibidem, čj. 1160/42.
- 13 Ibidem.
- 14 Úr. nov. 419/1942, s. 1211—1222.
- 15 Ministerstvo vnitra župnému úřadu v Trenčíně (4. XII. 1942) — ŠOBA Nitra, TŽ II, ič. 76, sk. sl. Všeobecné výnosy, čj. 3252/42.
- 16 Zápisnica (14. XI. 1942) — ŠOA, MV, ič. 156, odd. 16, čj. 1095/42.
- 17 Veliteľství pracovného útvaru v Dubnici nad Váhom župnému úřadu v Trenčíně (16. II. 1943) — ŠOBA Nitra, TŽ II, ič. 76, sk. V, sl. Dubnica nad Váhom — Situačné zprávy, čj. 148/43.
- 18 Odd. I/16 ministerstva vnitra presidiu ministerstva vnitra (8. II. 1943) — ŠOA, MV, ič. 176, odd. 16, čj. 1073/43.
- 19 Zpracováno podle výkazů stavu pracovného útvaru v Dubnici nad Váhom z r. 1943 — ibidem, 1087/43.
- 20 Kancelářská poznámka (31. III. 1943) — ibidem, čj. 1067/43.
- 21 Oběžník ministerstva vnitra (9. VI. 1943) — ibidem, čj. 1153/43.
- 22 Ministerstvo vnitra veliteľství pracovných útvarů v Dubnici nad Váhom, v Ilavě a v Revúci (4. XII. 1943) — ibidem, čj. 1067/43.
- 23 Zpracováno podle výkazů stavu pracovného útvaru v Dubnici nad Váhom z r. 1944 — ŠOA, ič. 378, odd. 62, čj. 1031/44.
- 24 Ministerstvo vnitra veliteľství pracovných útvarů v Dubnici nad Váhom, v Ilavě a v Revúci (12. XII. 1943) — ŠOBA Bratislava, ŽÚ Bratislava, ič. 278, IVa, čj. 28448/43.
- 25 Ministerstvo vnitra firmě Ing. Lozovský a Štefanec (11. VII. 1944), — ŠOA, MV, ič. 378, odd. čj. 1039/44.
- 26 Ministerstvo vnitra veliteľství pracovných útvarů v Dubnici nad Váhom a v Revúci (25. II. 1944) — ibidem, čj. 1095/44.
- 27 Ministerstvo vnitra veliteľství pracovných útvarů v Dubnici nad Váhom a v Bystřem nad Toplou (13. III. 1943) — ŠOA, MV, ič. 176, odd. 16, čj. 2075/43.
- 28 Ministerstvo vnitra veliteľství pracovného útvaru v Dubnici nad Váhom (24. VII. 1943) — ibidem, čj. 1159/43.
- 29 Anonymní stížnost, adresovaná ministerstvu vnitra (11. I. 1943) — ibidem, čj. 1029/43.
- 30 Ibidem, čj. 1087/43.
- 31 Srv. pozn. 29.
- 32 Hlavní veliteľství Hlídkovy gardy ministerstvu vnitra (11. II. 1943) — ŠOA, MV, ič. 176, odd. čj. 1093/43.
- 33) Srv. pozn. 29.
- 34 ŠOA, MV, ič. 176, odd. 16, čj. 1087/43.
- 35 Výkaz stavu pracovného útvaru v Dubnici nad váhom k 15. XII. 1943 — ibidem.
- 36 Ministerstvo vnitra firmě Ing. Lozovský a Štefanec (30. III. 1944) — ŠOA, MV, ič. 378, odd. čj. 1039/44. Podobně i hospodářská správa pracovného útvaru v Dubnici nad Váhom župnému úřadu v Trenčíně (2. III. 1944) — ŠOBA Nitra, TŽ II, ič. 76, sk. V, sl. Všeobecné výnosy, čj. 392/44.
- 37 Srv. pozn. 29.
- 38 Firma Ing. Lozovský a Štefanec ministerstvu vnitra (17. II. 1944) — ŠOA, MV, ič. 378, odd. 62, 1034/44.
- 39 Úřední záznam (25. III. 1944) — ibidem, čj. 1106/44.
- 40 Ministerstvo vnitra veliteľství pracovných útvarů v Dubnici nad Váhom, v Ilavě a v Revúci (13. VII. 1943) — ŠOA, MV, ič. 176, odd. 16, čj. 1179/43.
- 41 Veliteľství pracovného útvaru v Dubnici nad Váhom župnému úřadu v Trenčíně (25. VI. 1944) — ŠOBA Nitra, TŽ II, ič. 76, sk. V, sl. Dubnica nad Váhom — Situačné zprávy, čj. 1072/44.
- 42 ŠOA, MV, ič. 378, odd. 62, čj. 1126/44.
- 43 Výkaz stavu pracovného útvaru v Dubnici nad Váhom k 15. III. 1944, ibidem, čj. 1038/44

- 44 Ministerstvo vnitra velitelstvím pracovních útvarů v Dubnici nad Váhom a v Revúci (12. IV. 1944) — ibidem, čj. 1095/44.
- 45) Velitelství pracovního útvaru v Dubnici nad Váhom ministerstvu vnitra (15. VIII. 1943) — ŠOA, MV, ič. 176, odd. 16, čj. 1178/43.
- 46 Totéž témuž (2. II. 1943) — ibidem, čj. 1029/43.
- 47 Výkaz stavu pracovního útvaru v Dubnici nad Váhom k 1. VIII. 1944 — ŠOA, MV, ič. 378, odd. 82, čj. 1031/44.
- 48 Oběžník župního úřadu v Trenčíně 29. IX. 1944) — ŠOKA Senica v Skalici, OÚ Myjava, D 1—11/1944.
- 49 Odpovědi okresních úřadů Trenčianské župy župnímu úřadu v Trenčíně (5. X. — 12. XII. 1944) — ŠOBA Nitra, TŽ II, ič. 76, sk. V, 1945/prez, 173/IV/45, čj. 1522/44 prez.
- 50 Okresní úřad v Žilíně župnímu úřadu v Trenčíně (10. XI. 1944) — ŠOKA Žilina, OÚ Žilina, 1944/ adm., D 2099/44.
- 51 Ministerstvo národní obrany ministerstvu hospodářství (2. XI. 1944) — ŠOA, MH, ič. 16, čj. Prez-P-10349/44.
- 52 Ministerstvo národní obrany župnímu úřadu v Trenčíně (2. XI. 1944) — ŠOBA Nitra, TŽ II, ič. 76, s. V, sl. Všeobecné výnosy, čj. 1909/44.
- 53 Hospodářská správa pracovního útvaru v Dubnici nad Váhom župnímu úřadu v Trenčíně (24. XI. 1944) — ibidem, 1945/prez. 173/IV/45, čj. 2145/44.
- 54 Margetin, Š.: V boji za slobodu. Dubnica nad Váhom 1969, s. 18—19 a pozn. na s. 33.
- 55 Štátna stavebná správa pre stavbu hydrocentrály v Ilavě župnímu úřadu v Trenčíně (4. XI. 1944) — ŠOBA Nitra, TŽ II, ič. 76, sk. V, 1945/prez, 173/IV/45, čj. 1916/44.
- 56 Ministerstvo národní obrany župnímu úřadu v Bratislavě (20. XII. 1944) — ŠOBA Bratislava, ŽO Bratislava, ič. 311, IVa, čj. 19799/44.
- 57 Úřední záznam (27. XII. 1944) — ŠOBA Nitra, TŽ II, ič. 224, sk. VIII, 915/45 adm.
- 58 Ibidem.
- 59 Telefonický záznam (9. I. 1945) — ibidem.
- 60 Ministerstvo národní obrany vojenské nemocnici 1 v Bratislavě (9. I. 1945) — Vojenský historický archiv v Praze, MNO, sp. zn. 94-5/1-32.
- 61 Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD Einsatzkommando 13 župnímu úřadu v Trenčíně (8. I. 1945) — ŠOBA Nitra, TŽ II, ič. 224, sk. VIII, 915/45 adm.
- 62 Okresní úřad v Ilavě župnímu úřadu v Trenčíně (17. I. 1945) — ibidem, 206/45 adm.
- 63 Župní úřad v Trenčíně ministerstvu vnitra (17. I. 1945) — ŠOBA Nitra, TŽ II, ič. 76, sk. V, sl. Všeobecné výnosy, čj. 221/45.
- 64 -imo-: Pracovní tábor Cigánův. In: Dubnický budovateľ 15, č. 33—34, s. 4.
- 65 ŠOBA Bratislava, Ls Trenčín 305/48.
- 66 Zápiska (5. V. 1945) — ŠOKA Považská Bystrica, ONV Ilava, čj. 1001/46.
- 67 Srv. pozn. 54.

RESUMÉ

(Е. А. Физдель) НА ПОМОЩ ТЕРЕЗИНУ!

В воспоминаниях Е. А. Физдель оживают события военных лет. Они запечатлены в такой же последовательности, в какой их она, молодой советский врач, переживала.

С трудностями, которые приносила всем студенам война, Е. А. Физдель окончила медицинский институт и в 1944 г. вступила добровольцем в армию. В качестве врача полевого госпиталя, принадлежавшего 3 танковой армии ген. Рыбалко, она через Польшу и Германию пришла в Чехословакию.

По приказу советского командования она приехала 13 мая 1945 г. вместе с другими советскими врачами и фельдшерами в Терезин, бывший концлагерь, в котором была эпидемия тифа. Здесь продолжалась в течение следующих недель борьба с эпидемией. В первые дни врачи прежде всего устанавливали количество больных и приготавливали помещения для госпитализации. Затем больных приводили в т. наз. пропускники, где их дезинфиковали и передевали; отсюда развозили их в зависимости от вида инфекции по больницам. Всем больным лагерникам оказывалась здесь всевозможная помощь, которую проявляли и организовали не только советские медработники, но помогли также чешские врачи и в немалой степени сотрудничали с ними многие врачи из бывших заключенных в этом лагере.

Успешному проведению всей медицинской кампании способствовали и жители окрестностей Терезина, которые доставляли городу много продуктов питания; советским солдатам и медработникам они выражали большие симпатии и благодарность.

Борьба с эпидемией закончилась. В июле 1945 г. могла советская медицинская колонна покинуть город Терезин. Е. А. Физдель вернулась через Венгрию в Советский Союз, где она продолжала работать в своей профессии сначала в Одессе, а затем в Москве. Сегодня она занимает должность заведующей терапевтическим отделом в больнице Центросоюза.

(М. КРЫЛ) К ИСТОРИИ ТЕРЕЗИНА, III

Статья представляет собой третью, последнюю часть очерка истории города Терезина и окружающих его крепостей с 1780 по 1945 год. В ней описана судьба города и Малой крепости во время после крушения габсбургской монархии и возникновения Чехословакии. Эта новая глава ограничена событиями 1938 - 1945 гг., которые наложили свой весьма трагический отпечаток именно на Терезин.

По окончании первой мировой войны Терезин стал городом с подавляющим большинством чешского населения. Этому отвечало и развитие народного образования в городе, и его культурная и общественная жизнь. Но город лежал на границе между чешскими и немецкими национальными элементами. Со своим многочисленным военным гарнизоном он был сильной и тем самым и политической опорой буржуазно-демократического государства, которое не смогло справедливо решать национальный вопрос. Неблагоприятно отражались в городе и социальные противоречия. Еще в 20-ые годы в городе было довольно много безработных. За права трудящихся самоотверженно выступала городская организация КПЧ, которая даже организовала интернациональную помощь английским шахтерам во время их всеобщей забастовки в 1926 г.

Малая крепость служила во время «домюнхенской республики» снова воинской тюрьмой.

После разрушения Чехословакии и захвата чешских земель нацистами Малая крепость постепенно превратилась в так наз. полицейскую тюрьму пражского гестапо, в которой были арестованы преимущественно чешские патриоты (первая группа уже в марте 1939 г.). Ввиду жестоких условий и усиливающегося нацистского террора Малая крепость стала местом страшных репрессий, которое имело черты концентрационного лагеря.

Немецкие фашисты превратили город Терезин в концентрационный лагерь для еврейских заключенных, которых отсюда транспортировали в лагеря смерти. Окончательный конец нацистскому варварству положила Красная Армия, освободившая Терезин 8 мая 1945 г.

(Б. Стегликова)

ЧЕТЫРЕ ГЛАВЫ ИЗ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА НАРОДНОГО ХУДОЖНИКА КАРЛА ШТЕХА

Творчество народного художника Карла Штеха, который в 1978 г. отметил свое семидесятилетие, представляет собой редкий пример логичности развития без переворотов и случайных изменений во взглядах, развития, в котором художник во всей широте своего творчества решал свое отношение к времени, к людям, к стране и к родному краю. В статье, которая посвящается ему в «Терезинских листах», подчеркиваются те черты его творчества, в которых К. Штех проявляется как борец против фашизма, и делается попытка наметить причины, которые сыграли свою роль при формировании его гражданской позиции.

На формирование его жизненных и художественных взглядов повлияли семья, среда и эпоха. Он родился в городе Ческе Будеёвице и с детства жил в районе Старого города, в чешской народной среде. Так как в семье не было средств для его дальнейшего образования, отдали его по окончании средней школы в учение к столяру. Тяжелая болезнь не позволила ему закончить учение и получить свидетельство об окончании обучения ремеслу. Некоторое время он находил только случайные заработки, затем ему удалось устроиться работать в цинкографической мастерской. Но не надолго. Наступили хозяйственный кризис и безработица.

Непрочное материальное положение оживило его страстное желание учиться. В 1931 г. он отправился в Прагу и здесь учился два года в Институте прикладных искусств, затем в Академии художеств, где его зачислили в специальное отделение графики. В это время стали ему близкими традиции социальной борьбы, которая в условиях тяжелого хозяйственного положения страны усиливалась. Больше всего он сблизился с Коломаном Соколом, который стоял во главе нового движения молодого поколения, обогатившего интерес к социальной борьбе интересом к борьбе политической. Из Академии художеств К. Штех вернулся в свой родной город уже готовым художником, с определенным мировоззрением и с ясной художественной концепцией.

Свой собственный внутренний мир он нашел в обстановке своего родного края – не на периферии большого города, а в типичной обстановке индустриально отсталой области, где взаимно переплетались жизнь и проблемы города и деревни, проблемы социальные и национальные.

Против фашизма и войны. Академию художеств К. Штех окончил в годы, когда нависала угроза войны. В его родной город приходили переселенцы из пограничных районов, приносившие с собой страх и подавленность; по улицам ходили люди, сокрушенные голодом и неуверенностью в будущем. В отличие от большинства художников, которые эту встревоженную и душную атмосферу выражали символическим изображением борьбы, К. Штех наполнял свои произведения этими образами и одним из первых искал силу в обороне. Его «Демонстрацией» (ксилография, 1938 г.) вступила в чешскую графику революционная сила масс.

Своеобразно художник справлялся тоже с уродливой философией и еще более уродливой практикой фашизма в цикле эстампов, из которых сохранились до наших дней только «Наступление цивилизации» («Германия») и «Демагогия», созданные в 1939 г. С этими произведениями тематически тесно связаны некоторые рисунки, пережившие разгром ателье после ареста художника главным образом у его друзей. Но и в социально мотивированном цикле «Люди из деревни» К. Штех показал обскурантизм и отсталость, как почву, на которой вырастали подхалимы, прислужники, доносчики, торговцы войны. Также частные печатные издания – новогодние поздравления и экслибрис – были для художника удобным случаем для оценки обстановки.

О том, как художник в это опасное время осознавал значение чешской культуры и исторических традиций, свидетельствуют его иллюстрации произведений чешских классиков Б. Немцовой, К. Я. Эрбена, Яна Неруды, К. Г. Махи и графические альбомы, вдохновленные шедеврами национальной культуры и красотами Южной Чехии. Этот период творчества был завершён произведениями 1945 года, соз-

данными после возвращения художника из Терезина – он изображает в них прожитое в последние годы приветствует свободу.

За колючей проволокой. К. Штех был арестован в конце июня 1944 г. не за свою творческую деятельность, а за работу в подполье. Сначала допрашивали его в гестапо в городе Ческе Будейвице, а утром 6 ноября перевезли его в Терезин. В Малой крепости он побывал в нескольких тюремных камерах, работал во многих «командах», пережил много потрясающих событий.

Из этого периода сохранилось относительно мало произведений; все это были портреты, написанные по желанию товарищей по заключению. Карандаш давали К. Штеху вожаки групп, а когда портрет был готов, его опять отбирали. Несколько позже – после возвращения из Терезина домой в мае 1945 г. – он в нескольких рисунках изобразил события, которые больше всех врезались в его память. Таким образом возникли два варианта на тему «Смертная казнь коммунистов 2 мая 1945 г.», представляющие собой не воспроизведение исторического события, а его обдуманную художественную стилизацию, подобно тому и рисунок «Война». Сооружение подземного операционного зала в саду около больницы в г. Литомержице изображает рисунок «Вагонетка». Подобных произведений создано художником в 1945 – 1947 гг. много, но большинство из них, к сожалению, пропало при переезде художника из Старого города на новую квартиру. С Малой крепостью связаны его гравюры по дереву, созданные как иллюстрации изданных в 1945 г. сборников стихотворений «Тюрьма» и «Рождественские колядки (терезинские)».

Новая эпоха после 1945 г. выдвигает новые задачи. К. Штех помогает решать их в многих направлениях. Он сосредоточивает свое внимание на политическом плакате. Интенсивно работает над графическим оформлением разного рода дипломов, поздравлений и благодарностей, почетных грамот, которые бываю часто первыми художественными произведениями в домах простых людей. К. Штех продолжает свою работу над иллюстрациями в циклах, посвященных родному городу и краю. В цикле, названном «За правду и справедливость», он отдает дань наследству гусистских революционных традиций Южной Чехии. Далее увлекают его изменения природы около крупнейшего чешского искусственного озера Липно. Он гравюрует по дереву портреты современников – пионеров новой эпохи. В цикле «Чешские пословицы» он вносит в старые народные пословицы актуальное содержание. Во многих гравюрах по дереву цикла «Черным по белому» он показывает некоторые отрицательные явления 60-ых годов. Он продолжает создавать эстампы против фашизма и войны. За это и за свои заслуги в движении сопротивления и в послевоенные годы он был в 1958 г. удостоен Чехословацкой премии мира. За свой вклад в чешскую прогрессивную культуру он получил целый ряд государственных наград и в 1975 г. ему было присвоено звание «Народный художник республики».

Творческая деятельность К. Штеха из года в год интенсивно возрастает. Он неутомимо прокладывает свой собственный путь, выходящий из источников родного края и черпающий свои силы из народной мудрости и оптимизма, чтобы, глядя далеко вперед, повествовать о своей эпохе, предостерегать, высмеивать, вести вперед.

(Ц. Райца)

РЕЗУЛЬТАТЫ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ О КОНЦЛАГЕРЕ МАЙДАНЕК

Интерес к одному из крупнейших и страшнейших концлагерей – к Майданеку под Люблином – начинается уже во время второй мировой войны. Информационные отделы польского движения сопротивления уже тогда собирали информацией о жизни в лагере и о совершаемых там зверствах.

Первым письменным материалом о Майданеке, изданным после освобождения Люблина, был отчет польско-советской комиссии, которая была назначена летом 1944 г. с целью провести следствие совершенных в Майданеке фашистами преступлений. В конце 1944 г. был опубликован застенографированный протокол судебного процесса над некоторыми эсэсовцами из Майданека.

Подробное исследование концлагерей на оккупированной фашистами польской территории начала Главная комиссия по следствию о зверствах немецких фашистов в Польше. Первые ценные частичные результаты этого исследования, в которое входил также Майданек, были опубликованы во второй половине 40-ых годов. В это время вышли в свет и другие ценные книги и статьи о Майданеке, авторы которых не были членами Главной комиссии. Научные исследования в этой области достигли наиболь-

шего размаха с конца 50-ых годов. Работа была концентрирована и координирована в Государственном музее в Майданеке (Państwowe Muzeum na Majdanku), который прежде всего позаботился о сохранившихся до сих пор источниках и искал новые, опирающиеся главным образом на сохранившиеся архивные материалы. Потом приступили к изданию источников и к систематическому приобретению воспоминаний и показаний бывших заключенных. Главным координатором научных исследований гитлеровских зверств, совершенных в районе Люблина, особенно в Майданеке, стал научный совет Общества опеки Майданека (Rada Naukowa Towarzystwa opieki nad Majdankiem), созданный в 1961 г. Четыре года спустя уже вышел в свет первый номер периодического издания „Zeszyty Majdanka“ («Тетради Майданека»). Именно в этом журнале была опубликована большая часть научных статей и источников, относящихся к истории Майданека, в том числе и воспоминаний бывших заключенных. (Многие из этих мемуаров издавались самостоятельно в виде книжек, многие публиковались в печати.)

Большое значение для исследования Майданека имело восстановление именного каталога заключенных в этом лагере, проведенное на основе всех доступных официальных источников. Таким образом были получены данные о 47 890 заключенных. Хотя это была только часть огромного количества людей, заключенных в лагере, установленные данные представляли собой настолько важный источник познания истории Майданека, что при их обработке использовались электронно-вычислительные машины. Полученные результаты публиковались. (Например, было установлено, что больше чем половину лагерников составляли поляки, почти 20 % граждане СССР; третью по величине группу составляли чехи, которых здесь было 13,3 % из общего количества заключенных).

Резюмируя достигнутые результаты исследований о Майданеке, можно сказать, что большинство главных тематических областей, относящихся к его трагической истории, уже обработано. Теперь стоят истории и сотрудники Государственного музея в Майданеке перед задачей написать подробную монографию, которая бы подвела итоги результатов проведенных исследований.

(Ц. Нечас)

ПРИНУЖДЕННАЯ ЛАГЕРНАЯ КОНЦЕНТРАЦИЯ ЦЫГАН В ДУБНИЦЕ-НА-ВАГЕ

Принужденная концентрация цыган в лагерях, осуществляемая с конца 30-ых и начала 40-ых годов и доведенная до ликвидации средневропейских цыган в цыганском лагере в Освенциме, не была единственным актом против цыганского населения в рейхе и в оккупированных европейских странах. Принужденную концентрацию цыган в лагерях применили, кроме того, фашисты и в Словакии, что лучше всего видно из существования лагеря принудительных работ и сортировочного лагеря в Дубнице-на-Ваге.

Лагерь принудительных работ действовал в 1942 - 1944 гг. для асоциальных элементов Тренчанской и Братиславской жуп (областей), которым приходилось работать на стройке ГЭС в Дубнице-на-Ваге. К асоциальным элементам относились главным образом цыгане. Заключенные были обязаны безоговорочно подчиняться всем условиям труда и дисциплины и только в виде исключения могли удалиться по краткосрочному пропуску.

Сортировочный лагерь существовал в 1944-1945 гг. и служил только для интернирования цыган и членов их семей, с целью изолировать их от остального общества, максимально использовать их рабочую силу и подвергнуть их военно-полицейскому режиму и жесткой дисциплине.

Принужденная лагерная концентрация цыган в Дубнице-на-Ваге была, следовательно, на ее первом этапе направлена на включение цыган в работу, на втором этапе потом на расовое решение цыганского вопроса.

(J. A. FIZDEL)
HELP FOR TEREZIN!

The events of the War years live up again in the reminiscences of J. A. Fizdélóvá. They are followed up in the way the young Soviet doctor lived them through.

J. A. Fízdělová finished her studies at the Medical Institute with the same difficulties the war brought to all students and in 1944 she joined voluntarily the Army. As a doctor of a field hospital belonging to the 3rd GTA of general Rybalko she came to Czechoslovakia through Poland and Germany.

By an order of the Soviet Command she arrived on the 13th of May 1945 together with other Soviet doctors and members of the Health Service to Terezín, the former concentration camp, infested by typhoid fever. Here the fight against the epidemy continued for several weeks. In the first days the doctors made sure of the number of the sick and prepared space for their hospitalization. Then followed the transport of the sick to the so-called propuskník (station where the patients were received and sorted out), where they were disinfected, then they changed their clothes and afterwards they were taken to hospitals according to the infection they were suffering from. All the sick prisoners were given every possible care. This was done and organized not only by Soviet members of the Health Service but also Czech doctors and to a lesser degree many doctors, former prisoners of the camp, collaborated in this manner.

The success of this sanitary action was also due to the help of the inhabitants of the surroundings of Terezín. They delivered a lot of food to the town and showed great sympathy and gratefulness to the Soviet soldiers.

The fight against the epidemy came to an end. In July 1945 the Soviet sanitary column could leave the town of Terezín. The journey of J. A. Fízdělová took her across Hungary to the Soviet Union, there she continued in her profession first in Odessa, later in Moscow. Today she is the head of the therapeutic department in the hospital of Centro-soyuz.

(M. Kryl) A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF TEREZÍN III.

In this passage we come to the end of the 3 parts of the outline of the history of the town of Terezín and the fortresses that surround it, in the years 1780-1945. An account is given of the fate of the town and the Small Fortress after the end of the Habsburg monarchy and the coming into existence of Czechoslovakia. This new chapter is of course limited by the events of the years 1938-45 that marked in such a tragic way the very town of Terezín.

After the end of the first world war Terezín had become a town with an absolute majority of Czech inhabitants. According to this fact the educational system, the cultural and social events developed in the town. However it was situated on the very outskirts of the national border-line. It was with its strong garrison an important military and at the same time political bastion of the bourgeois-democratic state that had not been able to solve the problem of nationalities in a just way. At the same time social antagonism had an unpropitious effect upon the town. Even in the twenties years unemployment in the town of Terezín had been strong enough. The local organization of the Communist Party fought devotedly for the rights of the workers and had tried even to offer international help to English miners in their general strike in the year 1926.

The Small Fortress served again in the times of the Pre-Munich Republic as a penitentiary and prison.

After the crushing of Czechoslovakia and the occupation of the territories of Bohemia by the Nazis the Small Fortress was again changed by degrees into a so-called police prison of the Prague Gestapo, where mainly Czech patriots were imprisoned (the first group already in March 1939). Because of the cruel conditions and the increasing Nazi terror the Small Fortress became a terrible place of punishment that had all the features of a concentration camp.

The town of Terezín had been changed by the German fascists into a concentration camp for Jewish prisoners who were sent from there to their death into concentration camps of extermination. It was the Red Army who liberated Terezín on the 8th of May 1945 and put definitely an end to Nazi barbarity.

(B. STEHLÍKOVÁ)

FOUR CHAPTERS FROM THE LIFE OF THE NATIONAL ARTIST KAREL ŠTĚCH.

The work of the national artist Karel Štěch who celebrated his 70th anniversary in the year 1978 offers a rare example of logical development, of evolution without reverse and incidental changes of opinions. In the whole of his work the artist shows his relationship to his time, his people, his country and his home. The passage dedicated to him in the Terezín "papers" is considering this span of time in details especially

in the characteristics of his work, where Štěch is shown as a fighter against fascism and tries to indicate the circumstances that influenced the forming of his patriotic attitude.

Family, milieu in which he lived and time had a great influence on the forming of Štěch's life and artistic views. Since his birth he had been living in České Budějovice, since childhood in its old town, the centre of the Czech element. There had been no means for his studies therefore, after finishing the lower secondary school he became an apprentice to a joiner. He fell seriously ill before gaining his certificate as a skilled worker. After that he undertook some occasional work until he was successful in getting work at an enterprise of zinc-graphical reproduction, but not for long. There came the economical crisis and with it unemployment.

Uncertainty of existence renewed his longing to study. In 1931 he went to Prague where he first studied at the Industrial Art School, two years later he passed on to the Academy of Creative Art. He was admitted and put into the special school for graphic artists. Already at this special class he sympathised with the tradition of social interest, that lived up again under the influence of the joyless economic situation. Here he made friends with the leading personalities of the new generation wave, with Koloman Sokol, who had been enriching the real interest in social conditions of his predecessors with political aspects. From the Academy Štěch returned to his home town a finished artist, with definitely formed ideas on life and a clean-cut artistic conception.

He discovered a special world of his own in the countryside of his home and not in the outskirts of big towns, but in the typical milieu of a backward countryside without industry where life and problems of the village and the town met and intermingled with social problems as well as problems of nationalities.

Against Fascism and War.

Karel Štěch finished his studies in the years not long before the war. Emigrants from the border-regions, who brought with them anguish and fear, came to his town. People went about the streets hungry and full of suspense. In opposition to most of the progressive artists who expressed the tempestuous and oppressive atmosphere of the times in symbolic pictures of fights and struggles, Štěch peoples his pictures with characters of this kind, and one of the first he sought strength in defence. With his Demonstration (woodcut 1938) the revolutionary strength of the masses entered into Czech graphic art. Individually the artist got even with the monstrous philosophy and even more monstrous practice of fascism in his graphic cycle from which only the lists "The Coming of Civilization" (Germany) and "Demagogy" from the year 1938 had been saved. Some of the drawings that survived the devastation of his study after his arrest, mostly at his friend's places have a near connection to those above mentioned. At the same time he exposed in his socially motivated cycle "People of the Village" the hot bed of obscurity and backwardness from which originated fawners, informers and war businessmen. In the same way private prints: new year wishes and ex-libris gave him a good opportunity to sum to up the situation. How he realized at the time of danger the importance of Czech culture and historical tradition is shown in his illustrations of the works of Czech classics Božena Němcová, K. J. Erben, Jan Neruda, K. H. Mácha and the graphic album, inspired by the gems of the national culture and South Bohemian landscapes. The conclusion of this epoch is formed by the work in the year 1945, created after his return from Terezin in which he settles with the past years and welcomes liberty. Behind the barbed wire. Karel Štěch was arrested towards June 1944 not because of his artistic activities but because his being involved in illegal work. First he had been questioned at the Gestapo in České Budějovice and in the morning of the 6th of November he was taken to Terezin. At the Small Fortress he changed several times his cell, worked in a number of commandoes and lived through many terrible events.

From the time of his imprisonment few items of his work survived, all of them portraits mostly claimed by fellow prisoners. Pencils were lent to Štěch by warders who took them from him every time Štěch had finished a portrait. It was after his return in May 1945 that he worked out in his drawings some of the events that had made the deepest impression on his memory. In this way there came into existence two versions of the execution of communists on May, the 2nd 1945 conceived not as a historical conception, but with a clear stylistical design, the same as his drawing "War" and as a reminder of the building of an under-

ground operation theatre, the drawing "the Invalid chair" had come into existence. There happened to be many similar works during the years 1945 – to 1947 but it is a great pity that they got lost during the removal of the artist from the old town. In connection with the Small Fortress there are also his woodcuts to the collections of poems "Prison" and the "Terezin Christmas Carols" edited in 1945.

After the year 1945 a new epoch marked out new tasks. Karel Štěch is contributing to their accomplishment in many ways. He concentrates his work intensely on prints for special occasions – on political posters, on diplomas, toasts, returning of thanks, honorary degrees which are often the first works of art that enter the homes of ordinary people. He is continuing his illustrational work in cycles dedicated to his hometown and landscape. In the cycle called "In the Name of Truth and Justice" he got equal with the heritage of the Hussite tradition of the country. He is absorbed in the change that has taken place in nature in the region of the greatest artificial lake – Lipno. He cuts into wood the portraits of his contemporaries – Pioneers of a new epoch. In the cycle "Czech Proverbs" he gives to old pieces of Folklore actual contents. In a number of woodcuts black on white he gets even with the negative sides of the sixties years. And all along he is creating folios against fascism and war. Because of them and for his other merits during the struggle for independence and during the years after the war he was awarded in the year 1958 the Czechoslovak Prize of Peace. For his contribution to Czech progressive culture he has won a number of State Honours and later in the year 1975 he has been awarded the title of National Artist.

Štěch's work is growing year after year without losing its intensity. Untiringly he goes his own way that had its origin in the country and draws its force from popular wisdom and popular optimism so that with a broadened view into distant horizons it gives testimony of its time, in a warning and mocking way to show the right direction.

(C. RAJCA)

RESULTS OF THE CARRIED OUT ABOUT THE CONCENTRATION CAMP OF MAJDANEK.

Since the second World War an acute interest had been taken in one of the biggest and most terrible concentration camps the one of Majdanek near Lublin. It was already at that time that groups of reporters of the Polish Liberation Movement had been gathering information about the situation in the camp and the crimes committed there.

The first publication about Majdanek that had been published after the liberation of Lublin had been a report of the Polish Soviet Committee established in summer 1944 to investigate Nazi crimes committed at Majdanek. Towards the end of 1944 a shorthand memorandum of the trial of some of the SS criminals of Majdanek had been published.

A very detailed examination of the concentration camps on the Nazi occupied territories in Poland had been undertaken by the Chief Committee of Investigation into German crimes in Poland. The first valuable results of this investigation covering up also Majdanek were published in the second half of the forties. Then and there further valuable books and passages concerning Majdanek were published. Their authors had been working on their own, outside the work of the Chief Committee. The most extensive, scientific investigation had been carried out towards the end of the fifties years. The work had been concentrated and coordinated at the State Museum of Majdanek. (Państwowe Muzeum na Majdanku) and the first steps were taken to protect the already existing sources and to extend the basis of these sources concerning especially existing documents in the archives. The methods used were the realization of editions of the sources of information and the systematical acquiring of information from the reminiscences of former prisoners. The scientific council attached to the society caring for Majdanek (Rada Neukowa Towarzystwa opieki nad Majdankiem), established in 1961, had become the Chief coordinator of the scientific investigation into the Hitler crimes committed near Lublin and especially at Majdanek. Four years later the first number of the scientific periodical "Zeszyty Majdanka" (the Majdanek Notes) appeared. – It was just there that the main part of the partial studies and the editions of the sources concerning the history of Majdanek as well as the reminiscences of the former prisoners were published. (Many of these recollections were edited separately in book form others were published in the press.)

It was of great importance for the investigation on Majdanek that the file of names (index) of the prisoners of the camp had been reconstructed with the help of all ascertainable official sources. In this way dates were ascertained about 47,890 prisoners. Of course only a part of the huge number of people dragged off to the concentration camp of Lublin could be ascertained. These dates presented however an important source as to the knowledge of the history of Majdanek so it was decided to work them out with the help of computers. The results of this research has been published. (For instance it has been established that more than half of the prisoners of the camp were Poles, almost 20 % citizens dragged there from the Soviet Union, the third group as to the number of people, were prisoners from Czechoslovakia about 13,3 % from the whole number.)

The present state of the investigation about Majdanek can be summed up in this way: The majority of the thematical spheres concerning its tragic history has already been worked out. It is now the task of the historians of the State Museum at Majdanek and their internal and external assistants to compile a very detailed monography that takes into account all the results ascertained by the research until now.

(C. NEČAS)

COMPULSORY CONCENTRATION OF GIPSIES IN CAMPS IN DUBNICA ON THE VÁH.

The compulsory concentration of Gipsies in concentration camps, realized towards the end of the thirties and the beginning of the forties and finally carried out to the utter extermination of the Gipsies of Central Europe attained in the Gipsy concentration camp of Osvetim had not been an isolated act against the Gipsy population of the German Reich and of the occupied lands. This compulsory concentration of the Gipsies had been carried out among others also in Slovakia by the Fascists. This can best be proved by the existence of the working column and concentration camp in Dubnica on the Váh.

The working column had been operating in the years 1942-1944 for the territories of the regions of Trenčian and Bratislava with the task of working on the building of the hydro-electric powerstation in Dubnica on the Váh. Socially repellent persons among whom Gipsies were more and more numerous were incorporated in the working columns. Those incorporated in the work were compulsorily subject to all working and disciplinary conditions and could only exceptionally be absent on a short leave.

This prisoner camp in the years 1944-1945 served exclusively for the internation of Gipsies and the same for the members of their families. Its aim was to separate the prisoners from the rest of society and to take advantage to the utmost of their working capacity and subject them to a military police regime and to drastic disciplinary measures.

The compulsory concentration of Gipsies in the camp of Dubnica on the Váh had then been aiming in its first stage at the use of the working capacity of the prisoners, the second stage aimed at the solving of the racial problem presented by the Gipsies as a nation.

(J. A. FIZDĚLOVÁ)

HILFE FÜR TEREZÍN.

In den Erinnerungen von J. A. FizdĚlová werden die Ereignisse der Kriegsjahre lebendig. Sie werden in der Reihenfolge verzeichnet, wie sie diese junge sowjetische Ärztin erlebte.

Unter Schwierigkeiten, wie sie bei allen Studenten während des Krieges üblich waren, beendete J. A. FizdĚlová ihr Studium am medizinischen Institut und im Jahre 1944 trat sie freiwillig in die Armee ein. Als Ärztin des zur 3. Gardepanzerarmee des Generals Rybalko gehörenden Feldlazarets gelangte sie über Polen und Deutschland in die Tschechoslowakei.

Im Auftrage der sowjetischen Führung kam sie am 13. 5. 1945 zusammen mit weiteren sowjetischen Ärzten und Sanitätspersonal nach Terezín, dem ehemaligen Konzentrationslager, das durch Typhus verseucht war. Hier fand wochenlang der Kampf seine Fortsetzung - der Kampf mit der Epidemie. Während der ersten Tage stellten die Ärzte vor allem die Zahl der Erkrankten fest und bereiteten die Räume für die Hospitalisie-

rung vor. Danach erfolgte die Überführung der Kranken auf die Empfangs- und verteilungsstation, wo sie desinfiziert und umgekleidet und nachher der Art der Infektion entsprechend in das zuständige Krankenhaus gebracht wurden. Hier wurde allen kranken Häftlingen die bestmögliche Betreuung zuteil, die nicht nur die sowjetischen Gesundheitshelfer entwickelten, sondern bei der auch tschechische Ärzte und in nicht geringem Umfang auch viele Ärzte aus den Reihen der ehemaligen Häftlinge dieses Lagers mithalfen.

Zum erfolgreichen Verlauf der ganzen Sanitätsaktion trug auch die Bevölkerung aus der Umgebung von Terezin bei, die die Stadt mit Lebensmitteln versorgte. Den sowjetischen Soldaten und Gesundheitshelfern brachte sie aufrichtige Sympathie und Dankbarkeit entgegen.

Der Kampf mit der Epidemie war beendet. Im Juli 1945 konnte die sowjetische Sanitätskolonne Terezin verlassen. Der Weg der J. A. Fízdělová führte von hier über Ungarn in die Sowjetunion, wo sie in der Ausübung ihres Berufs zuerst in Odessa und später in Moskau fortschritt. Heute versieht sie die Funktion der Leiterin der therapeutischen Abteilung im Krankenhaus Centrosouz.

(M. KRYL)

BEITRAG ZUR GESCHICHTE VON TEREZIN, III.

In dieser Abhandlung findet die dreiteilige Darstellung der Geschichte der Stadt Terezin und der Festung, von der diese in den Jahren 1780 bis 1945 umschlossen wurde, ihren Abschluss. Hier wird des Schicksal der Stadt und der Kleinen Festung nach dem Zusammenbruch der habsburgischen Monarchie und der Entstehung der Tschechoslowakei geschildert. Dieses neue Kapitel wird jedoch von den Begebenheiten der Jahre 1938 bis 1945, durch die gerade Terezin auf tragische Weise gekennzeichnet wurde, abgegrenzt.

Nach Beendigung des ersten Weltkrieges wurde Terezin eine Stadt mit überwiegend tschechischer Bevölkerung. Dieser Entwicklung entsprachen das Schulwesen sowie das kulturelle und gesellschaftliche Leben der Stadt. Diese lag jedoch hart an der Nationalitätengrenze. Durch ihre stark belegte Garnison wurde sie zu einem militärisch bedeutsamen und damit auch politisch wichtigen Bollwerk des bourgeois-demokratischen Staates, der nicht fähig war, die nationale Frage gerecht zu lösen. In den zwanziger Jahren litt Terezin auch schwer unter der Arbeitslosigkeit. Für die Rechte der Werktätigen setzte sich die hiesige Organisation der KPTsch opferwillig ein, und bemühte sich sogar um internationale Hilfe für die englischen Bergleute, die im Jahre 1926 in den Generalstreik traten.

Die Kleine Festung wurde in der Zeit der Vormünchener Republik erneut als Militärstrafanstalt- und Gefängnis benutzt.

Nach Zerschlagung der Tschechoslowakei und Okkupation der böhmischen Länder durch die Nazis wurde die Kleine Festung allmählich in das sog. Polizeigefängnis der Prager Gestapo umgewandelt, in dem überwiegend tschechische Patrioten (die erste Gruppe schon im März 1939) gefangengehalten wurden. Durch die grauenhaften Verhältnisse und den ansteigenden Naziterror wurde die Kleine Festung zu einem gefürchteten Schauplatz von Repressionen, der den Charakter eines Konzentrationslagers trug.

Die Stadt Terezin wurde von den deutschen Faschisten in ein Konzentrationslager für jüdische Häftlinge umgewandelt, die von hier aus massenhaft in den Vernichtungslagern in den Tod geschickt wurden. Ein definitives Ende machte den Nazibarbaren erst die Rote Armee, die am 8. Mai 1945 Terezin befreite.

(B. STEHLIKOVA)

VIER KAPITEL ÜBER DAS LEBEN UND WERK DES NATIONALKÜNSTLERS KAREL ŠTĚCH.

Das Werk des Nationalkünstlers Karel Štěch, der im Jahre 1978 seinen 70. Geburtstag feierte, stellt ein seltenes Beispiel von logischer Richtigkeit der Entwicklung, einer Entwicklung ohne Rückfälle und zufälligen Veränderungen seiner Anschauungen dar, in denen der Künstler in der ganzen Weite seines Schaffens seine Einstellung zur Zeit, zum Volk, zum Land und zur Heimat beweist. Die Abhandlung, die ihm in den Terezínské listy gewidmet wird, betrachtet in dieser Hinsicht genauer vor allem jene Züge seines Schaffens,

wo Stěch als Kämpfer gegen den Faschismus auftritt, und bemüht sich, die Urstände aufzuzeichnen, die bei der Formung seiner bürgerlichen Einstellung eine Rolle spielten.

An der Gestaltung von Stěchs Lebens- und künstlerischer Anschauung hatte der Einfluss der Familie seinen Anteil, der Einfluss der Umwelt und auch der Zeit. Von Geburt an lebte er in České Budějovice, von Kindheit an in dessen Altstadt, im Mittelpunkt des tschechischen Volkselements. Zum Studieren fehlten die Mittel, daher kam er nach Beendigung der Bürgerschule zu einem Tischler in die Lehre. Vor dem Erwerb des Lehrbriefs wurde er schwerkrank. Danach lebte er von Gelegenheitsarbeiten, bis es ihm gelang, in einem zinkographischen Reproduktionsbetrieb unterzukommen. Auch hier blieb er nicht lange. Mit der eintretenden Wirtschaftskrise kam auch die Arbeitslosigkeit.

Die existentielle Unsicherheit bestärkte seine Sehnsucht nach dem Studium. Im Jahre 1931 begab er sich nach Prag, wo er zuerst an der Kunstgewerbeschule studierte, von der er nach zwei Jahren auf die Akademie für bildende Künste übertrat. Hier wurde er aufgenommen und in die Spezialschule für Grafik eingereiht. An der Spezialschule näherte er sich bereits der Tradition des sozialen Interesses, das zufolge der unerfreulichen Wirtschaftslage neu auflebte. Hier befreundete er sich am engsten mit der führenden Persönlichkeit der neuen Generationswelle, mit Koloman Sokol, der die spontanen sozialen Interessen seiner Vorgänger durch politische Aspekte bereicherte. Von der Akademie kehrte Stěch schon als fertiger Künstler in seine Heimatstadt zurück, mit einer ausgeprägten Lebensanschauung und klaren künstlerischen Konzeption.

Seine vertrauteste Welt entdeckte er im Milieu seiner Heimat – keineswegs an der Peripherie der Grossstadt, sondern in der Umgebung eines industriell rückständigen Gebietes, wo sich das Leben und die Probleme der Stadt und des Dorfes berührten und durchdrangen, soziale und nationale Probleme.

Gegen Faschismus und Krieg.

Die Akademie beendete Karel Stěch in den Jahren, die dem Krieg vorangingen. In seine Stadt kamen Umsiedler aus den Grenzgebieten, die Angst und Bedrückung mitbrachten, die Strassen waren von Menschen belebt, die unter Hunger und Unsicherheit litten. Gegenüber der Mehrzahl der fortschrittlichen Künstler, die die erregte und bedrückende Atmosphäre dieser Zeit durch symbolische Darstellungen der Kämpfe und Streite zum Ausdruck brachten, belebte Stěch seine Blätter mit diesen Gestalten und als einer der ersten suchte er Kraft in der Verteidigung. Mit seiner Demonstration (Holzschnitt 1938) hielt in der tschechischen Grafik die revolutionäre Kraft der Massen ihren Einzug.

Persönlich rechnete der Künstler mit der entarteten Philosophie und der noch viel mehr abwegigen Praxis des Faschismus in einem grafischen Zyklus ab, von dem nur die Blätter Einzug der Zivilisation (Germanie) und Demagogie vom Jahre 1939 erhalten geblieben sind. Damit hängen einige Zeichnungen eng zusammen, die die Verwüstung des Ateliers nach der Verhaftung des Künstlers meist bei dessen Freunden überdauerten. Aber auch im sozial motivierten Zyklus Dorfleute enthüllte er in der Dunkelheit und Rückständigkeit den Nährboden, dem die Kriecher, Helfershelfer, Denunzianten und Kriegsgewinnler entsprossen. Auch die Privatdrucke – Neujahrskarten und Exlibris – bieten ihm eine passende Gelegenheit zur Auswertung der Situation.

Den Beweis dafür, wie er sich zur Zeit der allgemeinen Bedrohung der Bedeutung der tschechischen Kultur und historischen Tradition bewusst war, bieten die Illustrationen zu den Werken der tschechischen Klassiker B. Němcová, K. J. Erben, Jan Neruda und K. H. Mácha sowie auch grafische Alben, die durch Schmuckstücke der nationalen Kultur und die südböhmische Landschaft inspiriert wurden. Den Abschluss dieser Epoche bilden die im Jahre 1945 entstandenen Arbeiten, die er nach seiner Rückkehr aus Terezín schuf, in denen er sich mit den verflossenen Jahren auseinandersetzt und die neu errungene Freiheit begrüsst.

Hinter Stacheldraht.

Karel Stěch wurde Ende Juni 1944 verhaftet, nicht wegen seiner künstlerischen Tätigkeit, sondern wegen seiner illegalen Arbeit. Zuerst wurde er von der Gestapo in České Budějovice verhört und am Morgen des 6. November nach Terezín übergeführt. In der Kleinen Festung wechselte er einige Zellen, arbeitete bei vielen Kommandos und hatte viele erschütternde Erlebnisse.

Aus seiner Häftlingszeit blieben verhältnismässig wenig Arbeiten erhalten; es handelte sich meist um Porträts, die sich Mitgefängene erbaten. Die Zeichenstifte wurden Stöch von den Kapos geliehen, die sie ihm immer nach Fertigstellung der Porträts wieder wegnahmen. Erst nach seiner Heimkehr im Mai 1945 stellte er einige Begebenheiten zeichnerisch dar, die sich am tiefsten in sein Gedächtnis eingegraben hatten. So entstanden zwei Darstellungen auf das Thema Hinrichtung von Kommunisten am 2. Mai 1945, die keinesfalls als historische Rekonstruktion gedacht waren, sondern ähnlich wie die Zeichnung Der Krieg eine offensichtliche Stilisierungsabsicht trugen. Als Erinnerung an die Errichtung eines unterirdischen Operationssaales im Garten des Krankenhauses in Litoměřice entstand die Zeichnung Der Handwagen. Ähnliche Arbeiten aus den Jahren 1945–1947 gab es viele, doch gingen die meisten bei der Übersiedlung des Künstlers in die Altstadt zugrunde. Mit der Kleinen Festung sind auch seine Holzschnitte zu den Gedichtsammlungen Das Gefängnis und Weihnachtslieder (aus Terezín) verknüpft, die im Jahre 1945 herausgegeben wurden.

Neue Aufgaben durch die neue Zeit nach dem Jahre 1945.

Karel Stöch trägt zu ihrer Lösung in vielen Richtungen bei. Seine Aufmerksamkeit konzentriert sich auf das politische Plakat. Er widmet sich intensiv der Arbeit an Gelegenheitsdrucken – an Diplomen, Grussadressen, Danksagungen, Ehrenurkunden, die oft die ersten Kunstwerke darstellen, die in die Heimstätten einfacher Menschen gelangen. Seine Illustrationstätigkeit setzt er in Zyklen fort, die seiner Heimatstadt und der Landschaft gewidmet sind. Im Zyklus mit dem Titel Für Wahrheit und Gerechtigkeit findet er sich mit dem Vermächtnis der hussitischen Revolutionstradition der Gegend ab. Sein Interesse wendet sich der Veränderung der Natur im Gebiet der grössten böhmischer Stausees - Lipno - zu. Als Holzschnitte fertigt er Porträts von Zeitgenossen, den Pionieren der neuen Zeit an. Im Zyklus Das tschechische Sprichwort gibt er der alten Volksweisheit einen aktuellen Inhalt. Die Holzschnitte Schwarz auf Weiss stellen seine Abfindung mit den negativen Erscheinungen der sechziger Jahre dar. Und immer wieder schafft er Blätter gegen Faschismus und Krieg. Dafür und für alle seine Verdienste in der Widerstandsbewegung und in der Nachkriegszeit wurde ihm im Jahre 1958 der Tschechoslowakische Friedenspreis verliehen. Für seinen Beitrag zur fortschrittlichen tschechischen Kultur erhält er eine Reihe von staatlichen Auszeichnungen und zuletzt im Jahre 1975 die Ernennung zum Nationalkünstler.

Das Schaffen Stöch's nimmt von Jahr zu Jahr mit ungeschmälterter Intensität zu. Unermüdlich geht er seine eigenen Wege, die von den Quellen der heimatlichen Landschaft ausgehen und aus der Volksweisheit und dem Optimismus des Volkes schöpfen, um, bereichert durch den Blick auf weite Horizonte, Zeugnis von der Zeit abzulegen, zu warnen, zu lächeln, die Richtung anzuzeigen.

(C. RAJCA) STAND DER FORSCHUNGEN ÜBER DAS KONZENTRATIONSLAGER MAJDANEK.

Das Interesse für eines der grössten und grauenvollsten Konzentrationslager – Majdanek bei Lublin rührt schon aus der Zeit des zweiten Weltkrieges her. Schon damals trugen die Nachrichtengruppen der polnischen Widerstandsbewegung Informationen über die Zustände im Lager und die dort verübten Verbrechen zusammen.

Die erste Publikation, welche über Majdanek berichtete und nach der Befreiung Lublins veröffentlicht wurde, war der Bericht einer polnisch-sowjetischen Kommission, die im Sommer 1944 zwecks Untersuchung der in Majdanek verübten Naziverbrechen gebildet wurde. Gegen Ende des Jahres 1944 wurden die steno-graphischen Aufzeichnungen des Prozesses mit einigen SS-Verbrechern aus Majdanek veröffentlicht.

Die eingehende Durchforschung der auf dem von den Nazis okkupierten polnischen Gebiet bestandenen Konzentrationslagern wurde durch die Hauptkommission für die Ermittlung der deutschen Verbrechen in Polen eingeleitet. Die ersten Teilergebnisse dieser Ermittlung, in die auch Majdanek aufgenommen wurde, wurden in der zweiten Hälfte der vierziger Jahre veröffentlicht. Damals wurden auch weitere wertvolle Bücher und Abhandlungen über Majdanek herausgegeben, deren Autoren ausserhalb des Rahmens der Hauptkommiss-

sion arbeiteten. Der Höchststand der wissenschaftlichen Forschung über die angeführte Thematik wurde am Ende der fünfziger Jahre erreicht. Die Arbeit konzentrierte sich im Staatlichen Museum in Majdanek (Państwowe Muzeum na Majdanku), wo sie koordiniert wurde, und die ersten Schritte führten zu den bisher erhaltengebliebenen Quellen und zu einer erweiterten Quellenbasis, die sich vor allem auf die vorliegenden Archivdokumente stützt. Man schritt zur Realisierung der Quelleneditionen und zum systematischen Erwerb von Erinnerungen und Aussagen der ehemaligen Häftlinge. Als Hauptkoordinator der wissenschaftlichen Forschung über die im Gebiet von Lublin und insbesondere in Majdanek verübten Hitlerverbrechen tritt der wissenschaftliche Rat bei der im Jahre 1961 gegründeten Gesellschaft für die Pflege von Majdanek (Rada Naukowa Towarzystwa opieki nad Majdankiem) auf. Vier Jahre später erschien die erste Nummer des wissenschaftlichen Periodikums *Zeszyty Majdanka* (Majdaneker Hefte). Gerade in diesen Schriften wurde bisher die überwiegende Anzahl der Teilstudien und Quelleneditionen veröffentlicht, die die Geschichte Majdaneks betreffen, einschliesslich der Erinnerungen ehemaliger Häftlinge. (Viele dieser Memoiren erschienen selbständig in Form von Büchern, viele wurden in der Presse veröffentlicht.)

Grosse Bedeutung für die Forschung über Majdanek hatte die Rekonstruktion der Namenskartei der Häftlinge dieses Lagers, die auf Grund aller zugänglichen Quellen amtlichen Charakters durchgeführt wurde. Damit wurden Daten über 47.890 Häftlinge erworben; es konnte jedoch nur ein Teil der ungeheuer grossen Anzahl der Menschen, die ins Lubliner Lager verschleppt wurden, erfasst werden. Die erworbenen Unterlagen stellten eine derart wichtige Quelle der Erkenntnis der Geschichte von Majdanek dar, dass zu ihrer maschinellen Auswertung mit Hilfe von Computern geschritten wurde. Die Ergebnisse dieser Forschung wurden veröffentlicht. (Es wurde z.B. festgestellt, dass über die Hälfte der Lagerhäftlinge Polen waren, fast 20 % stellten die aus der UdSSR hierher verschleppten Bürger dar; die drittgrösste Gruppe bildeten die Häftlinge aus der Tschechoslowakei, deren Anteil an der Gesamtzahl 13,3 % betrug.)

Der gegenwärtige Stand der Forschung über Majdanek kann in der Feststellung zusammengefasst werden, dass die Mehrzahl der thematischen Bereiche, die sich auf seine tragische Geschichte beziehen, schon bearbeitet wurde. Nun stehen die Historiker des Staatlichen Museums in Majdanek mit ihren internen und externen Mitarbeitern vor der Aufgabe, eine genaue Monographie auszuarbeiten, die die Ergebnisse der bisherigen Forschung enthält.

(C. NEČAS)

DIE ZWANGSKONZENTRIERUNG DER ZIGEUNER IM LAGER IN DUBNICA NAD VÁHOM.

Die gewaltsame Konzentrierung der Zigeuner in Lagern, die vom Ende der dreissiger und anfangs der vierziger Jahre verwirklicht wurde und mit der Liquidierung der Zigeuner aus Mitteleuropa im Zigeunerlager in Auschwitz ihren Abschluss fand, stellte keine isolierte, gegen die Zigeunerbevölkerung im Reich und den okkupierten europäischen Ländern gerichtete Aktion dar. Die Zwangskonzentrierung der Zigeuner in Lagern wandten u. a. auch die Faschisten in der Slowakei an, was am besten an der Existenz einer Arbeitsformation und des Internierungslagers in Dubnica nad Váhom ersichtlich ist.

Die Arbeitsformation war in den Jahren 1942–1944 auf dem Gebiet der Gaue Trenčín und Bratislava tätig mit dem Ziel, Arbeiten beim Bau des Wasserkraftwerks in Dubnica nad Váhom zu verrichten. In den Arbeitsprozess wurden asoziale Personen eingegliedert, zu denen in immer grösserer Zahl Zigeuner gehörten. Die Eingegliederten waren verpflichtet, sich unbedingt allen Arbeits- und disziplinarvorschriften anzupassen, und nur in Ausnahmefällen konnten sie sich auf Grund kurzfristiger Durchlassscheine von hier entfernen.

Das Internierungslager diente in den Jahren 1941–1945 ausschliesslich der Sicherstellung von Zigeunern, bzw. auch deren Familienangehörigen. Das Ziel war, die Sichergestellten von der Gesellschaft zu isolieren, ihre Arbeitskraft aufs Äusserste auszunützen und sie dem Militär- und polizeiregime und drakonischen Disziplinar massnahmen zu unterwerfen.

Die Zwangskonzentrierung der Zigeuner im Lager Dubnica nad Váhom war also in ihrer ersten Etappe auf den Arbeitseinsatz der Eingegliederten gerichtet, in der zweiten Etappe sodann auf die rassistisch bedingte Lösung der Zigeunerfrage.

Karel Štěch: Hlad, 1938

Karel Štěch: Pochod fašismu, 1943

Karel Štěch: Poprava komunistů 2. května 1945 v Terezíně, 1. varianta, 1945

Karel Štěch: Vozik (vězni Malé pevnosti pracující v cihelně v Litoměřicích),

Karel Štěch: Vzpouza,

Karel Štěch: Smutek, 1946

Karel Štěch: Česká kniha, ex libris
1940 a 1941

Karel Štěch: Česká kniha, ex libris,
1940 a 1941

Karel Štěch: Česká kniha, ex libris, 1940 a 1941

TEREZINSKÉ LISTY

Sborník
Památniku Terezín

Redakční rada: Václav Novák, Miroslav Marie Trhlinová, Ludmila Chládková, Součková, Jiřina Kumstátová.

Pro Památník Terezín vydalo Severočeské nakladatelství v Ústí n. Lab. v roce 1981 jako svou 393. publikaci.

AA 7,83 (text 7,07, ilustrace 0,76), VA 8,1 Vytiskla Severografia, n. p., závod 7, Náklad 1000 výtisků. Stran 68.

Tematická skupina 02/43.
Cena výtisku 7,50 Kčs.

Pamětník Terezín

Číslo inventáře

Signatura

6282

OBSAH :

Na pomoc Terezínůl (J. A. Fízdělová)	1
Příspěvek k dějinám Terezína (M. Kryl)	5
Ctyřl kapitoly ze života a díla národ. umělce Karla Štěcha (B. Stehlíková)	14
Stav bádání o koncentračním táboře Majdanek (Cz. Rajca)	24
Nucená táborová koncentrace Cikánů v Dubnici nad Váhom (C. Nečas)	34
Na druhé straně obálky: Zdeněk Seydl: Z Terezína pěšky	
Na třetí straně obálky: Zdeněk Seydl: Ze sklepa u nás Radosti 9/5	
Zdeněk Seydl, narozen 29. 4. 1916, zemřel 17. 6. 1978	

Jihočeský rodák, vyučil se typografem. Absolvoval jednoroční kurs grafických technik a Uměleckoprůmyslovou školu v Praze, kde po skončení studii žil a pracoval až do své smrti. První výtvarné práce z poloviny třicátých let se nedochovaly. Do výtvarného života vstoupil na prahu II. světové války jako člen pokrokově orientované skupiny umělců „Sedm v říjnu“, společně s A. Paderlíkem, Fr. Jiroudkem, Jos. Liesnerem, V. Hejnou a dalšími. První soubornou výstavu mohl uspořádat až po osvobození v r. 1945. V době okupace vytvořil cyklus grafických listů s protifašistickou a protiválečnou tematikou, který je dnes uložen v Pamětníku Terezín. V poválečném období se Z. Seydl věnoval celé řadě výtvarných oborů (scénografii, animovanému filmu apod.). Vynikl hlavně ve volné knižní grafice a při výtvarné úpravě a výzdobě knih – 25 let tvořil pro nakl. Čs. spisovatel. Námí uvedené kresby si umělec zaznamenal do svého bloku uprostřed Květnového povstání českého lidu v Praze, kdy jezdil jako pomocný ošetřovatel s autem, jež sbíralo raněné.

NA POMOC TEREZÍNU!

J E V G E N I J E A . F I Z D Ě L O V Á

V roce 1977 jsem podruhé navštívila městečko Terezin — zcela jiné, než jsem měla v paměti z mého prvního pobytu; tehdy po skončení války jsem přijela s početnou sovětskou zdravotní skupinou zachraňovat nemocné tereziňské vězňe. Při procházení zdejšími ulicemi, v rozhovoru s lidmi, se mi živě vybavovaly vzpomínky na události válečných let.

Pocházím z Oděsy, kde jsem se 22. 5. 1923 narodila a bydlela se svými rodiči. V době přepadení Sovětského svazu hitlerovským Německem jsem končila první rok studia na oděském lékařském institutu. Hned v prvních dnech války nás povolal městský výbor Komsomolu do pořádkové služby ve městě. (Členkou Komsomolu jsem byla od r. 1937.) Hoši z naší skupiny byli mobilizováni do oddílů, organizovaných proti výsádkám, které Němci nasadili proti městu. V této době jsem pomáhala otci, který pracoval jako lékař v sanatoriu, přeměněném nyní ve vojenskou nemocnici. Za měsíc — v červenci 1941 — byl otec povolán na frontu. Zůstaly jsme s matkou v Oděse až do září 1941, kdy město bylo obklíčeno a my byly spolu s osazenstvem vojenské nemocnice evakuovány do Rostova na Donu. Tam jsem dále pokračovala ve studiu. Když se pak německá armáda přiblížila k Rostovu, evakuovali jsme do Baškirie, do města Ufy. Bydlela jsem tam v internátě, studium však bylo nutně spojeno s prací. Sama jsem pracovala jako ošetřovatelka, také jsme však šli a opravovali oblečení, čistili silnice, vykládali vagóny a skládali z aut rašelinu na topení. Žili jsme v těžkých podmínkách, hladověli, ale přesto jsme ze všech sil pomáhali frontě. V posledních semestrech lékařského studia jsem již pracovala jako lékařka v nemocnici. Naše studium zaměřené na vojenskou medicínu bylo zkráceno, ukončila jsem je v roce 1944 a po válce ještě doplňovala. Téhož roku jsem se také stala členkou komunistické strany.

Jako vojenská lékařka jsem se v r. 1944 dobrovolně přihlásila k Prvnímu ukrajinskému frontu. Sloužila jsem ve frontové nemocnici, která patřila k 179. PEP.*)

V podstatě jsme byli na úrovni armádní nemocnice. Zdravotnická doktrína Sovětské armády používala systému polních pohyblivých nemocnic. Tou bylo i naše středisko. Podle potřeby byly přidělovány jednotlivým divizím a plukům. Záleželo na tom, jaké ztráty se očekávaly, a to bylo pochopitelně různé podle povahy bojových akcí. Charakter podobný polním nemocnicím měly i evakuační nemocnice v týlu.

Naše část PEP byla přidělena 3. GTA (gardová tanková armáda) generála Rybalka. Dá se říci, že jsme byli v jeho službách. Já se záhy stala náčelnicí polního terapeutického oddělení. Podle názvu jsme byli nemocnicí pro lehce raněné, ale to bylo opravdu jen podle názvu, protože jsme v podstatě přijímali všechny raněné i nemocné vojáky. Jiná byla situace při obraně a jiná za útočné operace. Když vojska zaujala postavení v obraně, mohli jsme se věnovat všem nemocným. Při útočných operacích byly od nás všechny těžké případy odsunuty do týlu, aby bylo místo pro očekávaný velký počet raněných. Lehce raněné jsme vyléčili a okamžitě od nás šli opět do útoku. Statistické údaje říkají, že více než 70 % raněných bylo uzdraveno a vráceno na frontu. Sama mohu potvrdit, že zdravotní služba v Sovětské armádě byla kvalitní a výborně organizovaná.

*) PEP — polevoj evakopunkt = polní pohyblivá nemocniční základna. (Pozn. red.)

Od mého příchodu na frontu vedla naše cesta do Sandomierze přes Lvov, Jaroslav do Rzeszówa. V době působení naší nemocnice v Rzeszóvě jsme se dostávali do bezprostředního kontaktu s jednotlivými vojáky čs. armádního sboru, kteří k nám byli přiváženi (tehdy vypukla ve sboru epidemie inf. žloutenky). Ojedinele jsme měli v ošetření i raněné čs. vojáky. Z Rzeszówa jsme na podzim 1944 postupovali přes Czenstochowou, Namslau a Lignitz k hranicím Německa. Na jaře 1945 jsme došli do města Wartau. Naše armáda (tj. 3. GTA) byla v té době již u Berlína, a když byl vydán příkaz postoupit ku Praze, přesunuli jsme se spolu s ní na území Československa.

10. května 1945 přijela naše sanitní část do České Lípy. Mínili jsme tam zřídit sanatorium, v klidu již léčit a také si odpočinout. Zde jsem se poprvé setkala s českými lidmi. Setkání se stalo trvalou, nesmírně radostnou vzpomínkou pro celý můj další život. Nemohli jsme přejít ulici jen tak; všude nás zastavovali lidé se zářícími obličejí. Objímali jsme se a přitom i plakali. Mísila se tu radost s bolestí nad oběťmi, jimiž byl vykoupen tento den. Jásot a smích byly v těchto chvílích převládající a společně všem českým obyvatelům i nám. Naši nemocnici však bylo píkázáno rychle se vrátit do Drážďan, kde ještě probíhaly boje Rudé armády se skupinou německých vojsk, která se nevzdala a chtěla se probít na západ. V Drážďanech jsme pak dostali příkaz velení odejít do Terezína – do boje s tyfovou epidemií.

A tak 13. května 1945 bylo naše auto jedním z prvních vozidel se sovětskými zdravotníky, která dorazila do Terezína (bylo sem odveleveno několik sovětských armádních nemocnic), kde v osvobozeném koncentračním táboře čekaly tisíce bývalých vězňů na lékařskou pomoc a na záchranu. Radostné a krásné vzpomínky z prvních dnů po skončení války – z 9. a 10. května – byly náhle překryty hrůznými dojmy z Terezína. Již při průjezdu městem jsme potkali houf zmučených lidí – vězňů, kteří nemohli ani chodit; byly tam asi 16leté děti v pruhaných hadrech, které lezly po čtyřech. Jakýsi stařík se vrhl ke kolu našeho auta a z bezmezní radosti ho objímal a líbal. Spěchali jsme však do tehdejších Sudetských kasáren, které se staly sídlem naší nemocnice. V těchto okamžicích jsme si nemohli a nedovedli představit všechnu hrůzu, která nás zde ještě čekala.

Zpočátku se rozhodovalo o tom, kde budou umístěny tyfové nemocnice, kde bude hospitalizována úplavice, TBC aj. Zjišťoval se počet nemocných a řešilo se jejich umístění v příslušných nemocnicích. Tato činnost trvala asi 10 dní, do 23. května. Právě do Sudetských kasáren bylo umístěno nejvíce nemocných, lidé nakažení břišním a skvrnitým tyfem, mnoho případů alimentární dystrofie (nemoci z hladu); ukládali jsme sem i duševně narušené vězně. Tito lidé si nic nepamatovali. Jídlo, které dostali, kladli pod sebe a říkali, že to bude: „Pro děti . . .“

V těchto kasárnách bydleli i všichni lékaři, zdravotníci a vojáci naší nemocnice. Lůžka pro nemocné jsme budovali na místě. Pamatuji, si, že se k tomuto účelu používaly i velké kovové skříně, které jsme pokládali na zem a ustlali si na nich. I my jsme tak spali.

Po mé počáteční činnosti v Sudetských kasárnách jsem byla kolem 24. května určena k práci v centrálním *propuskníku*,***) jenž se nacházel v nemocnici na náměstí (stará vojenská nemocnice za kostelem). Vybral si mě tam gardový mjr. dr. Lev Josifovič Gerinštejn,***), který organizoval a řídil veškerou epidemiologickou a zdravotní péči. Vykonal v Terezíně první, skutečně nejtěžší práci. Brzy byl vystřídán a z Terezína odjel.

Bylo nutno začít tím, že nemocní byli odvezeni z kasáren, baráků a míst, kde se v tu chvíli nacházeli. Ve městě byla i řada vězňů, přesunutých sem z věznic gestapa na Malé pevnosti a koncentračního tábora v Litoměřicích. V propuskníku byli nemocní vykoupání,

**) Nepřeložitelné ruské slovo, které je zřejmě terminus technicus voj. medicíny. Zde šlo o jakousi příjmací a třídící stanicí, zařízenou centrálně pro celý Terezín, tedy pro všechny nemocnice. (Pozn. red.)

***) Dr. Gerinštejn jsem dobře znala, pocházel také z Oděsy a až ve vysokém stáří se přestěhoval do Moskvy. Když pak ležel těžce nemocný v naší moskevské nemocnici, říkal: „... ale co, když jsem s tebou vydržel Terezín, co bychom nezvítězili nad mou nemocí.“ V Moskvě žije dále jeho dcera Nataša Tkačová, herečka Divadla Mossovětu.

ostříhání a oblečení do čistého prádla a oděvu. Pak jsme je hospitalizovali podle druhu onemocnění. Dobře si pamatuji na dr. Steina – zdejšího vězně – který nám do propuskníku nosil záznamy a spisy o infekci v jednotlivých kasárnách (ubytovnách vězňů). Vždy ráno jsme rozhodovali o tom, kteří nemocní k nám budou přiváženi přednostně. V prvé řadě to byly infekce břišního a skvrnitého tyfu. Současně se moji soudruzi a kolegové snažili co nejlépe chránit ty, kteří se infekčními nemocemi dosud nenakazili. K dovozu nemocných byla k dispozici auta a k vlastní práci dívky i muži, kteří tu pracovali jako ošetřovatelé; ti nemocné desinfikovali a převlékali. Ihned po přivezení nemocných museli ošetřovatelé desinfikovat auta, abychom mohli již čistými vozy rozvést ošetřené vězně do příslušných nemocnic. Další, rezervní vozidla totiž nebyla. Velmi jsme dbali i na časté převlékání našeho personálu. Nejstrašnější a nejvíce vyčerpávající práce v propuskníku trvala téměř dva týdny, dokud nebyli ošetřeni a rozvezeni všichni nemocní. Pak skončil propuskník svou činností a začal normální chod nemocnic.

V prvním červnovém týdnu jsem byla přidělena do nemocnice pro léčení nemocných tuberkulózou. Pamatuji si, že se nacházela v kasárnách někde ve středu města (dnešní Ústav sociální péče na náměstí). Zde jsem již pracovala až do konce svého pobytu v Terezíně. Bylo tehdy velmi mnoho těžkých případů otevřené TBC. Pro tyto nemocné bylo snad nejdůležitější dobré jídlo. A toho, i léků, jsme měli k dispozici skutečně velké množství. Pacienty jsme dostávali ty nejvyšší dávky jídla (normy pro letce) včetně čokolády a kondenzovaného mléka od MČK. Na pomoc Terezínu přijeli též studenti medicíny z Prahy a s nimi asi tři čeští lékaři. Spolupracovala jsem s nimi, protože se však dosti rychle střídali, nestačila jsem si zapamatovat jejich jména. Jeden z nich se pozastavoval nad tím, že při mém mládí pracuji na tak nebezpečném oddělení; říkal, že podle čs. zákonů není lékař do 40 let, pokud nemá sám TBC, povinen ošetřovat nemocné s otevřenou tuberkulózou. Odpověděla jsem, že bojovat jsme také nemuseli, ale bojovali jsme, a tak budeme dále bojovat s nemocí.

V nemocnici mi však pomáhalo i mnoho lékařů z řad bývalých vězňů. Všichni tito se starali o to, co dělám, co potřebuji; prostě prožívali vše se mnou. Vždyť jsem byla mladá lékařka, která uměla léčit rány, amputovat ruce a nohy, ale neuměla jsem léčit tuberkulózu. Velmi dobře si pamatuji na dva spolupracovníky – lékaře z ghetta Terezín – dr. Steina a dr. Blocha. MUDr. Stein****) stál v čele zdravotní sekce vězeňské samosprávy v ghettu. Byl proto o všem dobře informován a byl to všemi vážený a uznávaný lékař. S ním jsem spolupracovala i dříve v propuskníku. Dr. Bloch byl rovněž lékařem, vězněným z raso-
vých důvodů. Postavou to byl vysoký, ryšavý muž. Velice mi pomáhal. Znal trochu rusky, já ze školy francouzsky a dobře jsme se domluvili. Dr. Bloch pocházel z Amsterdamu, odkud sem byl dopraven s manželkou a dvěma syny. Ty jim však odvezli do Osvětimi, on zůstal v Terezíně sám se ženou. I s ní jsem se seznámila. Pamatuji si, že si zvláště přála získat naši rudoarmejskou hvězdičku. Její manžel dával velice otevřeně najevo lásku k nám – osvoboditelům. Někdy mi říkal: „Jestli přijedete do Amsterdamu, přijďte k nám. Zepjte se, kde žije dr. Bloch a každý vám to řekne.“

Na naší úspěšné lékařské práci se podílel i celý vojenský štáb v čele s mjr. M. A. Kuzminem, který byl po dobu pobytu Sovětské armády v táboře vojenským velitelem města a zajišťoval veškeré vojenské, technické a organizační záležitosti.

V srdci mi navždy zůstane vzpomínka na to, jak ochotně pomáhali čeští obyvatelé z vesnic v okolí Terezína. Přímo do města tito lidé nemohli, neboť byla vyhlášena karanténa a Terezín byl střežen českými četníky. Ale i tak někteří jednotlivci dovnitř pronikli. Každé ráno nám přiváželi čerstvé jahody, smetanu a prosili nás, abychom je předali nemoc-

****) Doc. MUDr. Richard Stein, oční specialista, byl do ghetta Terezín deportován 31. 3. 1942 z Brna. Od podzimu r. 1944 se stal vedoucím odd. pro zdravotní péči v rámci samosprávy tábora. Tuto funkci zastával i po útěku nacistů 5. 5. 1945 a po osvobození Terezína. Byl jedním z nejlepších lékařů, kteří kdy v KT Terezín působili. (Pozn. red.)

ným a trpícím. I za branami města jsme se setkávali s láskou českého obyvatelstva. Někteří nás zvali k sobě na návštěvu a chovali se k nám jako k dávným známým. Jako bychom s nimi prožili dětství, vyrostli, odešli do světa a právě teď se vrátili. Taková láska a takové přátelství nám velmi pomáhaly, posilovaly nás v práci. Pro každého z nás to byla nejen těžká, ale i nebezpečná práce, při níž nám hrozily infekce a onemocnění. Ale o tom jsme tehdy nepřemýšleli.

Souběžně s léčením probíhala v Terezíně repatriace bývalých vězňů. Zástupci jednotlivých států si přijížděli pro své státní příslušníky, kterým čs. vláda zajišťovala ještě základní vybavení na cestu, šaty ap. Odjížděli do Jugoslávie, Maďarska, Itálie, Rumunska, Francie, Polska a mnoha dalších států. Dobře si pamatuji na příjezd francouzské repatriční autokolony. Její příjezd byl velmi hezký – auta dodržovala stejné rozestupy a přijížděla v přesných intervalech. Ve městě bylo mnoho radosti a křiku, že kolona již jede. Všechna auta řídily ženy; stejné řidičky se pak vracely pro další osvobozené francouzské vězně.

Po skončení naší záhranné akce, kdy již nebylo v Terezíně jediného nového případu infekce, připravila čs. vláda slavnostní setkání všech sovětských zdravotníků. Zástupci čs. úřadů poděkovali celému našemu velení a udělovali lékařům vyznamenání. Náčelník naší nemocnice dostal darem osobní automobil Tatra.

V červenci 1945 (přesné datum již nemohu říci) jsme opouštěli Terezín. Naše cesta však nevedla do vlasti, odjížděli jsme vlakem do Maďarska, kde bylo ještě třeba naší lékařské pomoci. Cesta byla dost obtížná; dráhy po válce rozbité a vlak často na dlouhou dobu zastavoval ve stanicích. Všude nás radostně pozdravovalo české obyvatelstvo a upřímně dávalo najevo svou vděčnost.

V Budapešti jsem pak až do r. 1946 (celý rok) pracovala v nemocnici. Náš štáb byl umístěn ve Vídni, kam jsem také někdy zajížděla. Stalo se mi tam jednou, že ke mně náhle přiběhl cizí člověk a začal mě radostně objímat. Ukázalo se, že byl ve válce terezínským vězněm a já jej tam léčila. Ještě nyní mě poznal.

Po návratu do vlasti jsem opět šla tam, kde bylo lékařů nejvíce třeba. Chtěla jsem pomáhat, a protože jsem měla značné zkušenosti s infekčními nemocemi, odjela jsem do Izmajlijské oblasti v Bessarábii, kde na území zpustošeném válkou vypukla epidemie skvrnitého tyfu. Pracovali jsme ve velmi těžkých podmínkách. Bylo tam velmi mnoho nemocných, nedostatek potravin a často se nedalo pomoci tak, jak bylo potřeba. Tehdy jsem se sama nakazila a v prosinci 1947 onemocněla tyfem. Pět měsíců trvalo mé vyléčení.

Vrátila jsem se domů a pracovala šest let v klinice v Oděse. Pak jsem se přestěhovala do Moskvy, kde žiji již dvacet osm let. Jsem vedoucí terapeutického oddělení v nemocnici Centrososjuzu, spolupracuji hlavně s mladými lidmi. Jim především se snažím pravdivě přiblížit těžkou válečnou dobu. Nemohu zapomenout na tisíce vlastenců, bojovníků proti fašismu, kteří za svobodu svých národů obětovali to nejdražší – své životy.

(Text je zpracován na základě záznamu na mgt. pásku, natočeném v roce 1977 v Terezíně.
– Překlad a úprava: L. Chládková a M. Kryl).

Příspěvek k starším dějinám Terezína

MIROSLAV KRYL

TEREZÍN V DOBĚ BURŽOAZNÍ ČSR, PO MNICHOVSKÉ ZRAĎĚ A V DOBĚ NACISTICKÉ OKUPACE (DOKONČENÍ)

Státní a vojenský aparát buržoazní Československé republiky převzal r. 1918 vojenskou věznici a trestnici na Malé pevnosti. V kasárnách a dalších vojenských objektech byly dislokovány útvary bývalých zajateckých táborů, jichž bylo v r. 1919 využito k věznění, respektive internaci zatčených účastníků revolučního hnutí na Slovensku, zejména v období existence Slovenské republiky rad. Archivní fondy k této otázce nejsou ještě zdaleka prozkoumány. Přesto se podařilo najít některé údaje k této otázce v korespondenci pražského policejního prezidia s civilními a vojenskými úřady, která byla v této věci vedena ještě v r. 1925. Z informací, které zde nacházíme, vyplývá, že k uvěznění účastníků revolučního hnutí na Slovensku v objektech někdejších terezínských zajateckých táborů došlo v červnu r. 1919.¹ Dosud provedený archivní výzkum však vyvrátil verzi, že by byl v Terezíně uvězněn A. Janoušek, jenž v r. 1919 stál v čele Revoluční vládní rady Slovenské republiky rad. A. Janouška zatkl četníci 24. října 1921 v Děčíně; ještě téhož dne byl převezen do Litoměřic a předán do vazby do věznice tamního krajského soudu. Zde zůstal až do 5. listopadu, kdy byl na příkaz Zemského trestního soudu v Praze převezen do věznice na Karlově náměstí. Nakonec nebyl postaven před soud, ale bylo mu povoleno, aby i s rodinou emigroval do sovětského Ruska.²

1. Město a vojenská posádka

Po r. 1918 došlo k zásadním změnám v národnostním složení terezínského obyvatelstva a v celém životě města. Mělo to nepochybně souvislost s exponovaným postavením Terezína, kde se koncentrovala značná část vojenské síly buržoazně-demokratického československého státu.

Česká buržoazie zlomila po r. 1918 německý vliv na terezínské školství, který kdysi umožňoval vliv zdejších německých škol, bohatěji dotovaných, i na české rodiče z okolních venkovských obcí. Německá škola byla zatlačena do menší budovy a v r. 1924 zcela zrušena. Od r. 1919 se začalo učit v nově zřízené měšťance, jež dostala nově upravenou budovu a byla podporována, pokud šlo o hmotné zajištění (vybavení učeben a nakoupení učebních pomůcek), i velitelstvím místní posádky. K 1. září 1938 do ní bylo zapsáno 447 žáků.³

Postupem času německý živel v Terezíně téměř úplně vymizel, zatímco blízké Litoměřice, administrativní centrum okresu, zůstávaly městem s převahou německých obyvatel. Terezín neměl kromě řemeslnických dílen žádný průmysl, i když čas od času